

יצחק רזנברג - חבר השומר הדתי בפולין

הייתי רומנטיקן ללא תקנה [...] לא היה גבול לשמחתי כאשר נזדמן לי לראות מחוץ לעיר את שקיעתה הנפלאה של השמש ... בשובנו בימי הקיץ מהיער, הייתי עוצר את קבוצתי ונותן ביטוי להתקסמותי מיפי הטבע, במיוחד לעת שקיעת החמה. הרגשתי כי התקשרותי ואהבתי לטבע, נובעים מהשקפתי כי האמת, שגורשה מן העולם על ידי השקר, נמצאת בוודאות אי-שם ברקיע התכול והתמים; במקום שאין בני אדם, או בין הפרחים שבשדה והעצים שביער, שאת שפתם המלאה סודות טרם הכירו בני האדם. בימי שבתות הקיץ ביער, בשעה שציפור מרננת את רינותיה, חפצתי לבקש שתכניסיני למשפחתה, כי חיי היו מאוסים ובעיקר נעדרי שירה ומוסיקה - שני דברים שחסרו לי ושאליהם השתוקקתי בלי הרף.¹

כך התוודה יצחק רזנברג. חיי הקצרים היו קשים, לעיתים מאוסים, את ילדותו העריך: "כה טוב כמו אז לא היה לי עוד בחיי". היו בהם נקודות אור ויותר מכך הוא עצמו היה נקודת אור לסובבים אותו, כפי שתיאר ביד אמן, בספר חיו.

הקדמה

ארבע עשרה שנים חלפו מייסודה של התנועה הציונית-דתית - המזרחי ברוסיה, בשנת תרס"ב (1902), עד שקמה המזרחי בפולין בשנת תרע"ו (1916). לוי הלוי אפשטיין, ממייסדי המזרחי בפולין, ציין בזיכרונותיו שהוא ומר פרבשטיין, נשיא המזרחי בפולין, התנגדו תחילה לרעיון. "חשבנו שאפשר להיות יהודים כשרים בתוך ההסתדרות הציונית הכללית".² תקוותם נכזבה, והם ייסדו את המזרחי. כחלוף שנים עשרה שנים חווה יצחק רזנברג מציאות דומה. הוא החל את דרכו התנועתית בחלוץ המרכזי. תקוותו להשתלב בתנועת נוער ציונית כללית ולהמשיך באורח חיו הדתי באווירה מכבדת נכזבה, ולפיכך הצטרף לתנועת הנוער הציונית-הדתית, כנסת השומר הדתי. על הקשיים והאתגרים שעיימם התמודד נלמד בעיקר מספר חיו, האוטוביוגרפיה שכתב. היא מזמנת לנו מבט על צעירים ציונים-דתיים שבחרו לחיות במתח בין פתיחות להשכלה ולתרבות הכללית ובין חיי תורה ומצוות. השומר הדתי הייתה תנועת נוער "חינוכית דתית, צופית, חלוצית, השואפת לגאולת האומה והארץ, מורדת בחיי הגלות השפלים, נלחמת בעם ארצות ומחנכת להגשמת רעיון תורה ועבודה בארץ ישראל".³ התנועה טיפחה יחס עמוק לטבע, נאבקה בהתבוללות ובחילון, הדגישה לימודי יהדות, ציונות ותרבות כללית בלתי פורמליים. בשיאה, בשנת 1937, מנתה כ-15,000 חניכים וחניכות בכ-250 קינים. הפעילות הייתה משותפת לבנים ולבנות תוך הפרדה מגדרית בקבוצה החינוכית האינטימית בה שררה "התחיות" - ברית

1. דאס לעבענס בוך פון יצחק איצקאוויטש 34 - 1918, ארכיון YIVO, ניו יורק, חטיבה 4 (RG4), מספר 3650 (1), עמ' 12. כותבי החיבורים לתחרות התבקשו לחתום בשם בדוי, ולציין בשוליים את שמם האמיתי. יצחק רזנברג, ספר חיי, אוטוביוגרפיה [להלן: רזנברג, ספר חיי]. תרגום לעברית הכין אחיו הצעיר, שאול רזנברג-רז - סופר ומשורר, צייר ועיתונאי, שזכה לעלות לארץ, נפטר בתשמ"ח. שאול ליקט כל מידע על אחיו ואסף חומר לכתיבת ספר לזכרו, אך לא הספיק. תודתי לשמעון בן משה, בן אחיהם של יצחק ושאול, שהעביר אליי את עיזבונו של דודו, שאול רז, והוא שמור באוסף מסמכי השומר הדתי [להלן: מעיזבונו של שאול רז].

2. לוי הלוי אפשטיין, "שנתיים לפני מלחמת העולם הראשונה", יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, כרך שני, ירושלים, 1977, עמ' 185.

3. החלטות הוועידה השנייה של כנסת השומר הדתי, ורשה, מנ"א תרצ"ב, 1932, אוסף מסמכי השומר הדתי, יוחנן בן יעקב.

אחים ודיבוק חברים, אחווה, רעות, קרבה בין אישית עמוקה והזדהות ללא שיוור. חובת עלייה לארץ ישראל והתיישבות בקיבוץ דתי הוטלה על חבריה ובוגריה, ואלה נדרשו להצטרף לקיבוצי הכשרה ועלייה בפולין. חברים רבים עלו ארצה, השתלבו במסגרות הציונות-הדתית והיו בין מייסדי הקיבוצים טירת צבי וכפר עציון. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמלטו מאות חברים לליטא, הנותרים בפולין המשיכו בפעילות, ורבים נספו בשואה. אחרי מלחמת העולם השנייה, בשנים 1950-1944, חידשה תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין את פעילותה עד חיסול הפעילות הציונית בפולין.⁴ רבנים, אישי ציבור, מחנכים והורים התנגדו לשומר הדתי, שהתאפיינה במרד נעורים.

יצחק רוזנברג נולד למשפחה דתית בזווירצ'ה בתרע"ח (1918), ונספה באושוויץ בקיץ 1943. בהגיעו לגיל 16, 1934, השתתף בתחרות חיבורים אוטוביוגרפיים של צעירים יהודים, שיזם מכון ייווא בוילנה.⁵ את האוטוביוגרפיה, ספר חיי (לעיל, הע' 1), כתב בהתלהבות ובתנאים קשים, השכים עם שחר ב-05:00 ויומו הסתיים אחרי חצות הלילה; בריאותו התרופפה באותה עת. החיבור חושף סיפור חיים של צעיר יהודי שהגיע במסע אישי לחברות פעילה בתנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, כנסת השומר הדתי. תשע שנות חייו האחרונות, 1943-1934, ובהן שנות השואה, לאחר שסיים את כתיבת ספר חיי, מעניקות לדמותו ממד של בגרות, עומק ורוחב.

על האוטוביוגרפיה של יצחק רוזנברג

האוטוביוגרפיה שכתב רוזנברג ביולי 1934, בכתב יד ביידיש, משתרעת על פני 71 עמודי מחברת. התרגום שהכין אחיו, שאול רז, מודפס במכונת כתיבה בצפיפות על פני 13 עמודים ארוכים ודחוסים (קרוב ל-10,000 מילים). התיאור שוטף וקולח, מתמקד באירועים משמעותיים בחייו האישיים, וחושף את עולמו הפנימי, את חוויותיו ומצוקותיו של נער ציוני דתי. עולמו היה קודר. שעות האור והשמחה היו מעטות. העוני בביתו חוזר ועולה כחוויה מרכזית. מפעם לפעם נתקל באנטישמיות. מגיל צעיר היה נער עצמאי, תאב דעת, הרבה לקרוא וללמוד, ושמר בדבקות על אורח חיים דתי. בגיל 16 החל לקרוא ספרי פילוסופיה ופסיכולוגיה, חסידות וציונות-דתית. יצחק היה נער כישרוני, מסור ורציני, ערכי ואחראי. הוא מיעט לציין תאריכים בהם התרחשו האירועים שתיאר, לעומת זאת שיבץ שפע תיאורי טבע. רוזנברג שאף לגדולות, לספרות עליונות, להכרת האלוהות, להגשמת האידאל הנשגב.

החיבור פותח בתיאור בני משפחתו, לימודיו וחוויותיו הקשות במוסדות החינוך. בן 13 סיים את לימודיו הפורמליים, ונאלץ להתמסר לפרנסת המשפחה. בן 14 החל לעבוד במשרד בית חרושת. העבודה הסבה לו מורת רוח, והוא נאלץ להיאבק על גובה שכרו ולחפש משרה נוספת. בפארק העירוני נפגש עם צעירים בני גילו. נקשר לנערה שכנה. יחסיהם

4. יוחנן בן יעקב, השומר הדתי: תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, תר"ף-תרצ"ט, 1920-1939, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ח [להלן: בן יעקב, השומר הדתי בפולין]; יוחנן בן יעקב, התחיות: השומר הדתי בפולין 1920-1950, בית ספר שדה כפר עציון, 2020 [להלן: בן יעקב, התחיות]. השומר הדתי פעלה במרכז פולין, במערבה, במזרחה ובגליציה המערבית. בגליציה המזרחית פעלה תנועה-אחות קטנה בהיקפה בשם **בני עקיבא**. בין שתי אלה ניכר דמיון רב והתקיימה שותפות נרחבת. בלודז' ובכמה ערים סביבה פעלו כמה קינים שנשאו את השם בני עקיבא, לצד קיני השומר הדתי וללא קשר ארגוני לגליציה המזרחית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ועד חיסול הפעילות הציונית בפולין הן התאחדו ופעלו כתנועת נוער ציונית דתית אחת.

5. על מפעל האוטוביוגרפיות, עידו בסוק, עלילות נעורים: אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודיים מפולין בין שתי מלחמות העולם, בעריכת אברהם נוברשטרן, תל אביב, תשע"ב [להלן: בסוק, עלילות נעורים]; הנ"ל, תחיית הנעורים: משפחה וחינוך ביהדות פולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים תשע"ה.

נותקו עקב אורח חייה הפיליסטרי.⁶ הוא הצטרף לתנועת הנוער החלוץ המרכזי, התאכזב, דחה הצעה להצטרף לשומר הצעיר ועבר לכנסת השומר הדתי, ובה מצא את מקומו ועימה הזדהה. מכאן ואילך כל מעייניו היו נתונים לכנסת השומר הדתי. יצחק הוטרד מאוד מעליית הנאצים בגרמניה, ממצב היהודים בארץ ישראל, מרצח ארלוזורוב, מההידרדרות המוסרית ומהיעדר השאיפה לאידאלים גבוהים בעולם כולו.

מעטים הצעירים שומרי תורה ומצוות שכתבו אוטוביוגרפיה במסגרת תחרות החיבורים של מכון ייווא בשנות השלושים של המאה ה-20. מקבילה מסוימת היא האוטוביוגרפיה שכתב אייזיק זיידנברג,⁷ בעברית, בהיותו בן 21. שניהם נשאו חוויות קשות מימי לימודם בחידר; שניהם נאלצו לשאת מגיל צעיר בנטל פרנסת המשפחה; שניהם צעירים דתיים פתוחים להשכלה ולתרבות הכללית, התעניינו בפילוסופיה והביעו נטייה לסוציאליזם שאותו למדו מהתנ"ך; גילו יחס רגשי לטבע, היו בעלי עמדות ציוניות, שאפו לעלות לארץ ישראל ולבנותה, ושניהם הגדירו את חייהם כקשים ומרים. זיידנברג היה ממייסדי פעילות נוער ציוני-דתי בעירו שבאזור ביאליסטוק, שאת שמה לא רשם. בהמשך ציין קשר לחלוץ המזרחי ולשומר הדתי, שאליה הצטרף כדי להרחיב את השכלתו ולמצוא חברה. שניהם היו שותפים בפעילות ציונית-דתית של נוער, והפיקו עלון קבוצתי. מכאן ואילך נפרדו דרכיהם: זיידנברג למד בישיבה, ובאותה עת נחשף למטיפים משלל מפלגות. אמונתו התערערה, הוא תיאר חריגות משמעותיות מדרך ההלכה, ובהמשך מעין חזרה בתשובה. פעילותו בתנועת הנוער הציונית-דתית הייתה קצרה, והוא לא התפתח למעמד מנהיג ומשפיע. זיידנברג היה מרוכז בעצמו והתמקד בעולמו הפנימי השסוע והמסוכסך. לא כך נחשף לפנינו יצחק רוזנברג.

ימי ילדות

יצחק היה בן שני למשפחה דתית של סוחרים זעירים שהתגוררו ברחוב אופטשנו 26 בעיר זוויירצ'ה, בחבל זגלמביה, במחוז שלזיה, שבגליציה המערבית.⁸ קדם לו אח בכור, מנחם, ואחריו נולדו שאול, שיינדל-יפה ורגינה-רבקה. יצחק ציין את הדאגה הרבה של הוריו, שנסכו בו רצון לחיים ולשמחה גם כשחוו מצוקה כלכלית. יחסם אליו היה חם ואוהב בלי קשר למצבם הקשה. האחים מנחם, יצחק ושאול היו חברים פעילים בשומר הדתי. מנחם עלה ארצה במסגרת התנועה אחרי הכשרה בקבוצת גאולה ובקיבוץ עובדיה בסלֶבְקוב.⁹ אחיו שאול עלה ארצה במסגרת התנועה אחרי מסע תלאות דרך וילנה אליה נמלט מצפורני הנאצים, ושם היה חבר בהכשרה תנועתית (להלן, הע' 85). שני האחים הגשימו את חזון השומר הדתי: הצטרפו לקבוצת אברהם בשרון, שחבריה הקימו בניסן תש"ג, אפריל 1943, את הקיבוץ הדתי כפר עציון.

6. בידיש שמנדיקעס, כלומר מבלי עולם, חסרי אידאל, נעדרי מטרה ואחריות מוסרית, שכל מעייניהם נתונים לבילויים ולתענוגות.

7. ארכיון YIVO, ניו יורק, חטיבה 4, (RG4), מספר 3552; "הציץ ונפגע או ימי סנוורים", בסוק, עלילות נעורים, עמ' 257-297.

8. זוויירצ'ה ראשיתה בכפר קטן במאה ה-12, והתפתחה לעיר במאה ה-19 בזכות מכרות הברזל והפחם באזור ומסילת הרכבת מווינה לוורשה, שהושלמה ב-1870. בשלהי המאה ה-19 כמה בה קהילה יהודית. בשנת 1921 חיו בעיר כ-30,000 תושבים, מהם כ-6,000 יהודים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נכבשה העיר על ידי הצבא הגרמני, האזור סופח לרייך ונקרא שלזיה עילית מזרחית. שמה של זוויירצ'ה הוסב לוורטנאו. ב-1941 הוקם בעיר גטו. מחורף 1942 פעלה בעיר מחתרת של חברי תנועות הנוער החלוציות, והם הצליחו להבריח מעטים מבני הקהילה באמצעות תעודות מזויפות. באמצע 1942 גירשו הנאצים באכזריות יהודים מזגלמביה. באוגוסט 1943 נרצחו רבים מיהודי העיר, והאחרים נשלחו למחנה הרצח אושוויץ-בירקנאו. ב-20 במאי 1945 שוחררה זוויירצ'ה על ידי הצבא האדום.

9. על הקיבוצים השומריים בפולין, "קיבוצי העלייה השומריים", בן יעקב, השומר הדתי בפולין (לעיל, הע' 4), עמ' 406-437; בן יעקב, התחיות, (שם), עמ' 124-167. על קיבוץ עובדיה, הנ"ל, "בכל מאודם: קיבוץ עובדיה בסלֶבְקוב", סגולה: מגזין ישראלי להיסטוריה, 121 (יולי 2020), עמ' 61-48; נילי בן ארי ויוחנן בן יעקב, "ממלכת כהנים וגוי קדוש", עמודים, ביטאון הקיבוץ הדתי, אייר-סיוון תשנ"ט, עמ' 39-46.

דודם יוסף רוזנברג היה יו"ר תנועת הצה"ר (ברית הציונים הרביזיוניסטים) בעיר. אחיו הצעיר של הדוד, ישראל, וביתו ברינדל, היו פעילים בחלוץ המרכזי.¹⁰ במשפחות יהודיות רבות בפולין התפצלו הבנים והבנות בין כמה תנועות נוער וארגונים פוליטיים ואף נדדו בין התנועות והארגונים. בבית הסבא התנהלו ויכוחים פוליטיים סוערים.¹¹ סבא נטע ביצחק אמונה בקב"ה, ובשבתות למד עם נכדו הסקרן פרקי אבות. בגיל ארבע נכנס יצחק לחידר, מוקדם מהמקובל, וסמוך לכניסת אחיו הבכור כדי לזכות בהנחה עבור שני האחים. בחידר ספג חוויות קשות. שיטת הלימוד לא הייתה משובבת נפש, ובין התלמידים נמצאו נערים מושחתים, יצחק מתאר התעללות מינית בין הילדים ועוד. החידר שלמד בו היה מוסד חינוכי עלוב ומדכא. הוא שמע קול פנימי שקרא לו לעזוב וכך היה. משם עבר לבית ספר של המזרחי בו למדו לימודי קודש לצד לימודי חול. יצחק העיד על עצמו שהיה תלמיד שקדן ונהנה מהלימודים אף כי לא הצטיין. בזיכרוננו נחרתה חוויה קשה: הוא הציץ במחברת של חברו בשעת מבחן וספג מהמורה מטר מכות סרגל מייסרות על אצבעותיו ועל כתפו לנוכח כל חבריו לכיתה. אלה נזעקו ושקלו להכריז על שביתה. הוריו התערבו, והמורה המכה נענש. בל"ג בעומר יצאו התלמידים ליער מצוידים בקשת וחץ. בט"ו בשבט שמעו בשקיקה סיפורי ארץ ישראל ואכלו מפירות הארץ. שני ימים אלו היו נקודות ציון חשובות בחינוך הקהילתי וגם בחינוך התנועתי.

בן תשע החל ללמוד בבית ספר עממי פולני. קדמה לצעד זה מחלוקת בין אביו וסבו, שהסתייגו, ובין אימו ואחיותיה, שתמכו.¹² לבסוף התפשרו: יצחק ילמד בבית ספר פולני ובנוסף ימשיך בלימודי קודש. האווירה הפולנית הפחידה אותו, אך הוא שמח על ההזדמנות להכיר את העולם הגדול, ובית הספר שימש עבורו פתח אליו. יצחק המשיך לקיים אורח חיים דתי למרות לעגם של חבריו לכיתה, וחלם להיות "מתמיד" כמו שתיאר ביאליק,¹³ שאת שיריו קרא בשקיקה. רוזנברג לא נמשך לחברת הילדים אלא לבית המדרש, בו בילה את זמנו הפנוי ואהב להקשיב לניגון המתוק והלבבי שבקע משם. יותר מכול התעניין בשיעורי הדת, בזכות המורה שאיחד את התורה עם המדע. יצחק הרבה לקרוא בעיתון יהודי, מאמענט,¹⁴ ובכתבי הוגים וסופרים יהודים. הוא הגדיר עצמו באותה עת תלמיד חלש שהתחזק בלימודיו בכיתה האחרונה ונחשב עילוי במתמטיקה. בכל רגע פנוי פנה לתנ"ך, שהקסים אותו. חרף תשוקתו האדירה להימצא בחיק הטבע ולהיפתח לעולם הרחב נאלץ לוותר על הטיולים עם בני כיתתו במסגרת בית הספר עקב העלות הגבוהה. הוא לא רצה להטיל הוצאה זו על הוריו. ברוב השבתות נאלץ יצחק ללכת לבית הספר. באחת השבתות יצא אחר הצהריים עם חברים ליער, והזמן חלף בנעימים. בשעה חמש נפרד מהם כדי ללמוד עם סבא, כהרגלו. חבריו לעגו לו, ולא הבינו כיצד נער מוותר על חברתו של נערות למען שיעור תורה עם סבא.

10. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 2.

11. על מעבר בני נוער בין התנועות ופיצולים ארגוניים-פוליטיים בין בני משפחות, "גלגולי השם", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 38-45; הנ"ל, "נדידת חניכים", שם, עמ' 66-68.

12. פער עמדות בין אבות שמרניים לאימהות שגילו פתיחות לעולם הרחב רווח בציבור הדתי בפולין בין שתי מלחמות העולם. המזרחי הזניח את חינוך הבנות, ועקב חוק חינוך חובה למדו רבות מהן בחינוך הפולני ונחשפו לתרבות ולהשכלה כללית, והדבר השפיע עליהן כאימהות. רוב הבנים במשפחות הדתיות למדו במוסדות חינוך דתיים שמרניים, דב אברון, חינוך במאבקו: לדמותו של החינוך היהודי הדתי-לאומי בפולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 184-189; בן יעקב, "שאלת הבחורה", השומר הדתי בפולין, עמ' 74-86.

13. "המתמיד", כל שירי חיים נחמן ביאליק, תל אביב תשי"א, עמ' שכד-שמו. החלק העיקרי של הפואמה פורסם בכתב העת השלח, 1898.

14. נתן כהן, "עיתונות יהודית יומית", ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, כך שני, ירושלים, 2001, עמ' 301-326; יהודה גוטהלף (עורך), עיתונות יהודית שהיתה, תל אביב, תשל"ג, עמ' 89-125.

ימי נעורים

בהגיעו לבר מצווה היה יצחק נער תאב דעת ולהוט ללמוד. עם תום לימודיו בבית הספר העממי ביקש להמשיך לבית ספר יבנה של המזרחי בבנדין הסמוכה, אך הדבר לא התאפשר. המדיניות הכלכלית של ממשלת פולין בין שתי מלחמות העולם פגעה במיעוטים הלאומיים ודחקה אותם מחיי הכלכלה והחברה. מדיניות זו הופנתה בעיקר נגד היהודים, ויצרה משבר כלכלי עמוק. התרוששות היהודים ניכרה היטב. עלות הלימודים בחינוך היהודי הפרטי הייתה גבוהה. רוזנברג, כמו רבים מבני הנוער היהודים בפולין, נאלץ לקטוע את לימודיו ולסייע בפרנסת המשפחה. הוא ציין את הסבל הרב של משפחתו שנחרת עמוק בנשמתו: **"הדלות מציצה מכל פינה"**. חוויית העוני ליוותה אותו, וכחלוף שנים כתב לאחיו מנחם: **"אצל העניים אף פעם לא שמח"**.¹⁵ השאיפה להרוויח כסף ולהתחלק בו עם משפחתו תפסה מקום מכריע בחייו. במאמציו למצוא עבודה מפרנסת למד שיעורי ערב מקצועיים, שם נחשף לאנטישמיות קשה ולהסתה של כומר מקומי. לאחר מאמצים ואכזבות מרות התקבל לעבודה כמנהל חשבונות בבית חרושת. שכרו היה דל, ושעות העבודה רבות.

יצחק הרבה לקרוא וללמוד עצמאית לימודי קודש וחול, היסטוריה, פילוסופיה, ספרי מסעות, ספרות יפה ועוד.¹⁶ הוא העיד על עצמו שכמו זאב רעב התנפל על כל יצירה, ומחשבות חדשות צצו במוחו. ב-1934 מונה לגזבר בית החרושת, היקף עבודתו גדל, אך התמורה הייתה עלובה - 50 זלוטי בחודש.¹⁷ את נחמתו מצא פעם אחר פעם בחיק הטבע. בימי הקיץ אהב לטייל עם חברו על שפת האגם, מוקסם ונרגש:

בחוף היה חודש מאי, הוא השכיחני את כל בעיותי והייתי מאושר שהעולם יפה כל כך [...] בחורף הייתי מתאוה לשכוח את העולם שמסביבי ולרקוד בשלג הך והחלקלק. אולם המשרד הוא כמו בית כלא [...] אהובה ויקרה לי חשכת הלילה [...] הנני ציפור דרור משוחררת מהאזיקים הכובלים אותי [...] למטה שרו המים את שיר השבח שלהם לבורא העולם".¹⁸

בתקופת ההתבגרות חש תהום פעורה בליבו, ונכסף לידיד שבפניו יוכל לפרוק את המועקות הקשות ולשתף את מחשבותיו ורגשותיו. הוא נקשר לנערה שכנה, תלמידת הסמינר החרדי בית יעקב, והרבה לשוחח עימה ולטייל יחד בחיק הטבע. את היחסים ביניהם הגדיר ידידות ואחוה. אהבה הייתה בעיניו משהו נעלה, שמימי, שאינו תלוי בדבר. משבר ביחסיהם חל כאשר הנערה הצטרפה לבית"ר וזלזלה באמונתו הדתית. לדעתו, ידידות יכולה להתקיים בין אנשים שחושבים באופן דומה ושהרמוניה שורה ברגשותיהם. חילוקי דעות ערכיים והתנהגות משוחררת שלה בחברת הבנים הפריעו לו מאוד והפרידו ביניהם, וקשריהם נותקו. אכזבתו הייתה עמוקה, ובעקבותיה נמנע מלפתח ידידות דומה.

15. יצחק רוזנברג לאחיו מנחם, 20.2.1940, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל, הע' 1.

16. שיטת ההשתלמות העצמית טופחה בשומר הדתי בפולין, שרבים מחבריה היו נערים עובדים. הנהגת השומר הדתי הציעה מודלים ללימוד עצמי מונחה, ופרסמה חוברות בנושא. "השתלמות עצמית", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 293-296.

17. שכר יומי של פועל בפולין ב-1932 היה 4-5 גרושים. פועל מומחה השתכר עד 14 גרוש ליום עבודה. שכר חודשי של מורה ברשת תרבות ב-1937 היה 120 זלוטי. (1 זלוטי = 100 גרוש). אריה טרטקובר, "מאבקם הכלכלי של יהודי פולין בין מלחמה למלחמה", גלעד ב (תשל"ה), עמ' 158; בינה גרנצרסקה-קדרי, "תמורות במצב החומרי של שכבות העובדים היהודים בפולין (1930-1939)", גלעד ט (תשמ"ו), עמ' 160.

18. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 11.

הנערה שאיתה קשר קשרי ידידות משקפת תופעה רחבה בין בני הנוער היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם. צעירים אלו כונו פליסטרס.¹⁹ הייתה זו תגובתם לאנומיה שבה הייתה שרויה יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם.²⁰

תנועות הנוער החלוציות הציעו לנוער היהודי מסגרת יציבה ומשמעות לחייהם, יעד ומטרה, עתיד ותקווה. יצחק התקשה לבלות את ימי הקיץ בדירת הוריו הצרה והמחניקה ויצא לפארק, שם פגש חברים, "קלוב קבצנים", ששיחקו שחמט והרבו להתווכח על דת ועל פוליטיקה. הוויכוחים שהתלקחו בין חברי השומר הצעיר ובית"ר העלו בו הרהורים: הרי הם רוצים לבנות את ארץ ישראל. אם כך, מדוע הם נלחמים ביניהם באופן כל כך רחוק מהיהדות. הוא תהה על פירוד הלבבות ועל השנאה ההדדית. ב־1931 הוזמן להצטרף לארגון החלוץ המרכזי, שנוסד על ידי הציונים הכלליים, היה מורכב מנוער בוגר ושאלו לצרף קבוצות נוער בגיל צעיר.²¹ יצחק נענה תוך הסתרת הדבר מאביו ושתיקה מסויגת של אימו (לעיל הע' 12). במפגש הראשון שאל: מה עמדת הארגון ביחס לדת? ונענה: כל חבר חופשי לנהוג כרצונו. חברים התלוצצו וטענו, כי הוא מבקש להלבישם בציצית או להכריחם להתפלל. יצחק לא נעלב. רגיל היה לכך, ולדבריו באותה עת לעג הנוער לאורח החיים היהודי-דת. חרף זאת וכנראה מתוך תמימות התמסר לפעילות, ובתוך זמן קצר נבחר למזכיר הקבוצה. בן 14 אזר אומץ והכין הרצאה על יוסף טרומפלדור ביום השנה לנפילתו בתל חי. שיחתו השנייה הוקדשה לאוטואמנציפציה של פינסק.²² שיחה שלישית לא התקיימה: יצחק נטש את החלוץ המרכזי על רקע היחס ליהדות. "גיליתי את פרצופה האמת של הציונות הכללית [...] עזיבתי הייתה מוכרחה לבוא מפני שבתנועה צחקו, ירקו וזלזלו בדברים היפים והמקודשים ביותר של היהדות [...] טעיתי מאד בציונות הכללית".²³ הוא ראה בכך ביטוי לדרך הציונות הכללית, ומסקנתו הייתה שבלתי אפשרי שדתיים ושאינם דתיים יפעלו יחד בחברה אחת מתוך סולידריות.²⁴

הבחירה בשומר הדתי

כוח המשיכה של תנועות הנוער בפולין בין שתי מלחמות העולם היה חזק. צעירים וצעירות ממשפחות דתיות הצטרפו לתנועות הנוער ממגוון מניעים, ולעיתים קרובות היה זה שילוב של מניעים: חיפוש חברה מתאימה, בילוי בחברה משותפת לבנים ובנות. חברות בתנועת הנוער והופעה בתלבושת התנועה נסכו גאווה בצעירים, והעניקו להם תחושת

19. לעיל הערה 6.

20. צבי לם, תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור, גבעת חביבה ותל אביב, 1991, עמ' 66, 69; הנ"ל, שיטת החינוך של השומר הצעיר: סיפור התהוותה, גבעת חביבה, תשנ"ח; עזרא מנדלסון, התנועה הציונית בפולין, שנות ההתהוות 1915-1926, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 23. לדוגמה חבר השומר הדתי שהתמודד עם נערים אלו: נחמן, "עם הצעד הראשון", משה קרונה (עורך), אורחות: פרקי הווי, ציוני דרך, קטעי מחשבה, ורשה תרצ"ח [דפוס צילום, ניו יורק 1944], עמ' 10-11 [להלן אורחות]. בת פליסטרית שעזבה את הקן ויצאה לתרבות מועדון הריקודים, אהרון ינובר, "היא יצאה במחול", שם, עמ' 61-64.

21. החלוץ המרכזי, במקור החלוץ הכללי, נוסד בפולין ב-1925, במקביל לתנועת החלוץ, על ידי ההסתדרות הציונית בפולין ביוזמת הציונים הכלליים, שביקשו תנועה חלוצית ללא זיקה רעיונית לערכי תנועת העבודה. מגמתה להכשיר צעירים יהודים "להיות עולה במובן השלם והנעלה ביותר של המלה, ולהשאיר בידיו חופש מלא להצטרף למפלגה שבה יבחר בארץ ישראל" (פרוטוקול הקונגרס ה"ד, לונדון 1926, ע"פ מנדלסון, התנועה הציונית בפולין [לעיל הע' 20], עמ' 254). ל"א שריד, החלוץ ותנועות נוער בפולין, 1917-1939, תל אביב, תשל"ט, עמ' 294, 389. ועוד. משבר העלייה הרביעית, 1926-1927, הביא להיעלמותה של החלוץ המרכזי. באותה עת פרשה מתנועת החלוץ גם המזרחי, וייסדה את החלוץ המזרחי. ייתכן שבחירה זו של רוזנברג הייתה גם בעקבות הדוד שלו שנזכר לעיל.

22. יהודה ליב פינסקר, אוטואמנציפציה (שחרור עצמי), 1882, גרמנית, תורגם לעברית. נכתב בעקבות פרעות סופות בנגב. לימים היה פינסקר מראשי תנועת חובבי ציון.

23. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 6.

24. לעיל, בהקדמה ראינו, שזה היה הרקע להקמת התנועה הציונית הדתית - המזרחי - בפולין.

חשיבות וערך. בני נוער רבים נואשו מהתקווה לחיים יהודיים בפולין, ותנועת הנוער הייתה עבורם מסלול לקבלת סרטיפיקט ולעלייה ארצה. חלקם מצאו בתנועה ביטוי למרידה בהורים, מפלט מהבית הדל ועמוס הקשיים והעימותים. היו מתעניינים בתכנים הלימודיים, אחרים בהווי החיים התנועתי. חברים הגיעו לקן באופן מקרי, בעקבות בן משפחה או חבר לכיתה. מעטים הצטרפו מטעמים אידאולוגיים.²⁵

אחרי שעזב יצחק את החלוץ המרכזי הפצירו בו אנשי השומר הצעיר להצטרף לתנועתם. הוא לא התפעל מתיאורי גן העדן ומהיושר הסוציאלי שלהם, וחיפש תנועה שחותרת לבנות את ארץ ישראל מתוך חיבור עמוק בין הלאומיות והמוסר החברתי. הסוציאליזם של השומר הצעיר נראה בעיניו שדוף, יבש ונעדר מקורות. הוא חיפש מקום בו: "הלאומיות והמוסר הסוציאלי מחוברים יחדיו; ארץ ישראל הבנויה ברוח זו רציתי לראות. את הסוציאליזם הטהור מצאתי בצורה הרבה יותר יפה בתנ"ך. האידיאלים של הנביאים הקסימוני".²⁶ בן 14, אב תרצ"ב, קיץ 1932, הצטרף לשומר הדתי, בעקבות פגישה עם ראש הקן ומאז היה חבר מסור ובעל הכרה של השומר הדתי. תהליכי החילון וההתבוללות היו עזים, ובני נוער רבים ממשפחות דתיות הצטרפו לשומר הצעיר. השומר הדתי הורכבה בראשיתה בעיקר מנערים לומדים. ככל שהעמיק המשבר הכלכלי עלה משקלם של הנערים העובדים. תופעה דומה מוכרת מתנועות נוער חלוציות נוספות בפולין. הרכב החניכים בשומר הדתי לא היה אחיד, ניכרו פערים גדולים ביניהם. בשנים הראשונות היו רוב החניכים תלמידי ישיבות וגימנסיות, לימים עלה משקלם של הנערים העובדים בין חברי התנועה.²⁷

יצחק מעיד שהוא חפץ להיות חיי אחווה וכדי להגשים מטרה זו היה עליו להצטרף לקבוצה, אולם קבוצה מתאימה לא נמצאה בקן. כדי להצטרף לקן נדרש יצחק לגייס חברים מתאימים בני גילו. הוא גייס עוד שבעה חברים, ובמפגש איתם הכריז ראש הקן (שמו אינו ידוע) כי החיים של חברי השומר הדתי בשורות הפועל המזרחי בארץ ישראל הם החיים היהודיים היפים ביותר. ארגונים אחרים מתכוונים לפתור את הבעיה היהודית באמצעים כלכליים ופוליטיים, ואילו כנסת השומר הדתי מדגישה את הכוח הרוחני, מעניקה עדיפות לרוח על פני החומר. יצחק ציין כי בעת שכתב את ספר חייו, 1934, הגשים רכז הקן את צו התנועה וכבר חי בארץ ישראל. יצחק קלט היטב את רוח השומר הדתי, את המסרים והערכים שהנהגת הכנסת ביקשה לנטוע בלב החניכים. השומר הדתי טיפחה את ה"יחד הקיבוצי" ותבעה מחבריה הגשמה אישית בארץ ישראל. בשנת 1935 הוחלט, ביוזמת חברים מקרוב בראשם שלום טרלר,²⁸ על חובת הגשמה

25. דב רפל, הרצאה בבית העדות בניר גלים, 17.5.2000; ריאיון שלי עם דב רפל בביתו שבקבוצת יבנה, ט"ו בטבת תשס"א 10.01.2001. דב רפל נולד בוורשה, 1917, עלה ארצה ב-1936, נפטר בקבוצת יבנה, 2003. חניך, מדרך וחבר הנהגת השומר הדתי, לימים פרופסור לחינוך. "הצטרפות חברים לתנועה", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 68-71.

26. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 6. טיעון דומה העלה זיידנברג. לעיל, ליד הע' 7; בסוק, עלילות נעורים, עמ' 280.

27. "נוער לומד ונוער עובד", בן יעקב, השומר הדתי בפולין (לעיל, הע' 4); מתח בין הנוער הלומד בגימנסיות ובישיבות לנוער העובד, גרם בלודז' להקמת קן בני עקיבא על ידי הנוער הלומד, שפרש מקן השומר הדתי בעיר, דינה שטרן, בני עקיבא לודז', ירושלים, תשנ"ז.

28. שלום טרלר (קרניאל), ו' במנחם אב תרפ"ב - כ"ח בכסלו תש"ח (20.7.1912 - 11.12.1947), מחנך ואיש הגות, אידיאולוג ואיש מעשה. יליד קרקוב, פעיל בקן בקרקוב וראש הקן, ראש הנהגה הארצית בגליציה המערבית, ומחורף תרצ"ח, 1938, ראש הנהגת כנסת השומר הדתי בפולין. עלה ארצה במאי 1939, הצטרף לקבוצת אברהם, פעיל בתנועת בני עקיבא ובקיבוץ הדתי. באפריל 1943 עלה עם חברי קבוצת אברהם לכפר עציון. בחנוכה תש"ח, דצמבר 1947, היה בין הנוסעים בשיירה הראשונה שהותקפה בדרכה מירושלים לגוש עציון, ונפל בקרב שיירת העשרה. שאול רז (עורך), שלום קרניאל: חייו ומשנתו, תל אביב תשכ"ז; מהדורה מורחבת בעריכת יונה ברמן, כפר עציון תשע"ג; ציון העמודים ע"פ המהדורה השנייה.

אישית בקיבוץ הדתי בארץ, שהוא הערובה הנאמנה ביותר להגשמת חיי תורה-ועבודה. חזון זה הנחילו חברי השומר הדתי שעלו ארצה לתנועת בני עקיבא בארץ. שני אחיו של יצחק זכו להגשימו.

שתי המילים המהוות את סיסמתו של ארגונו, תורה-ועבודה, הפכו לתוכן חיי. בהכרה מלאה האמנתי שרק ארץ ישראל הבנויה על בסיס של עבודה עברית ברוח היושר והצדק של המוסר היהודי היא העברית והלאומית ביותר. לתנועת נוער אשר שואפת לכך רציתי להשתייך.²⁹

יצחק דייק, רעיון תורה-ועבודה כפי שהגוהו הראשונים וכפי שהונחל בשומר הדתי עיקרו צדק חברתי - סוציאליזם דתי.³⁰ לדבריו: "בקנאות לחמתי בתוך התנועה למען הגשמת שאיפתנו - תורה-ועבודה".³¹ יצחק רוזנברג הציב בפנינו דמות מורכבת: שילוב של דבקות בהלכה ובמסורת עם פתיחות לתרבות הכללית ואימוץ ערכים ציוניים-דתיים חלוציים. את דרכו זו הגדיר: "היה לי מהלך מחשבות עצמי. היה זה נתיב מחשבתם של אבי וסבי, אך בצורה חדשה וחיה. את דרך מחשבתי זאת ביטאתי בכל הזדמנות ובכל וויכוח".³² ספר חייו נכתב בהיותו בן 16, ומעלה אבחנות יסודיות ומפתיעות לגילו הצעיר.

בקן התארגנה סביב יצחק רוזנברג קבוצת חברים שנשאה את השם שח"ל - שמואל חיים לנדוי, מנהיג צעירי המזרחי ומהוגי רעיון תורה-ועבודה, שנפטר בירושלים בגיל צעיר.³³ הקבוצה נאלצה לפעול בכוחות עצמה. מדריך לא היה להם. השומר הדתי סבלה ממחסור כרוני במדריכים. החניכים שמו דגש על לימוד תנ"ך, חזיונות הנביאים ורוממו את רוחם והדריכו אותם בבניין הארץ. בשעות המוקדמות של שבת למדו חברי קבוצתו של יצחק תלמוד: "מעולם לא הרגשתי נחת-רוח כזו [...] חכמתם של הסנהדרין שבתה אות",³⁴ יצחק ביקש להשתלם ביהדות ובידיעת הארץ. במקביל, המשיך בעבודתו לפרנסת המשפחה וספג אכזבות קשות ממעסיקיו, שהעכירו את רוחו. יצחק החל להרצות בקן על נושאים שונים. בגיל 14 כתב מאמר על חוסר האידיאולוגיה בתנועה ועל ההכשרה של בוגרי התנועה בדרכם לארץ ישראל.³⁵ הוא הצליח לחדור ללב החניכים בקן, כושר המנהיגות שגילה, יכולותיו הפדגוגיות והאינטלקטואליות והלהט והמסירות שלו, צניעותו ויכולתו לפתח קשרים בין-אישיים חמים, הביאו לכך שכחלוף חצי שנה, בהיותו בן 15, היה דמות מרכזית בקן, גייס חניכים חדשים, החל להדריך, נבחר להנהגת הקן, שימש גזבר ועורך עלון הקן.

לימים זכרו אותו חניכיו כסמל, מורה דרך, מנהיג ישר וצנוע שניחן ברגש ובידע להתחשב בזולת. דמותו הקרינה אומץ, הדוגמה האישית שנתן והדברים ששמעו חניכיו מפיו נחקקו בזיכרונם. חניך בקבוצתו זכר אותו: רזה, עוטה משקפיים עבים, לבושו נקי ומסודר, עיניו אדומות מקריאה ומלימוד, חיוכו תמים - אדם במלוא מובן המילה. אחד השירים שאהב היה "אֶשָּׂא עֵינֵי אֶל הַהָרִים מֵאֵין יָבֵא עֲזָרִי" (תהלים, קכ"א, א).

29. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 7.

30. יוחנן בן יעקב, "הערפל חותר תחת היסודות: לבירור רעיונות היסוד הגלומים במשנת 'תורה-ועבודה'", שמואל גליק (עורך), זֶכֶר דָּבָר לְעֶבֶדָּה: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 511-552.

31. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 9.

32. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 5; לעיל, הע' 12.

33. חיה פרומר (עורכת), שח"ל חולם ולוחם, ספריית בית אל (ללא ציון תאריך). ספר זה כולל פרסום מחודש של ספרו של שבתאי דון יחייא, המרד הקדוש: שמואל חיים לנדוי ופועלו, תל אביב, תש"ך.

34. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 7.

35. פרסם ככל הנראה בעלון הקן, ולא שרד.

רק בן 18 הוא יצחק (איטשלע), וכבר התמסר לרעיון של חנוך והגשמה, תמיד היו עשרות בני נוער סביבו, בלכתו ובשובו מהעבודה, בעוברו את הרחוב, תמיד תמיד הסביר, הקנה תורה ודעת, הכל בכדי להשפיע וללמד אידישקייט [...] ביתו "בית ועד לחכמים" היה, שם התקיימו ישיבות, שם נולדו רעיונות, שם התאכסן שליח ארץ ישראלי [...] עייף ויגע היית תמיד ומימי נעורייך סבלת את סבל עמך.³⁶

במכתב נוסף, הרחיב חברו:

זכורני את פרקי משלי-שלמה אשר קם ללמדנו כל בוקר בשעה 06:00 בימי הקיץ המוקדמות (!) לפני לכתו לעבודה. הוא בחר ספר זה על מנת להכין אותנו לחיים עצמאים בתקופת התבגרותנו. מילותיו היו חודרות ללב. טיפוס לא רק של מדריך מושלם היה יצחק, הוא היה יותר בעל תכונות של מנהיג, אשר לא אהב לבלוט, אדם עם רגש של חיבה והתחשבות בזולת [...] היה לנו סמל [...] דמותו נתנה לי אומץ ברגעים הקשים ביותר בחיי (שם).

בתוך זמן קצר פיתח רוזנברג הזדהות עמוקה עם כנסת השומר הדתי: "השומר הדתי נושא עמו את האידיאלים הנשגבים ביותר של העם היהודי. השומר הדתי הוא חוליה בשלשלת הזהב של תקופת תחייתנו".³⁷ רוזנברג אישר שהחינוך התנועתי מצליח להנחיל לחניכים ולחניכות את ערכי התנועה. זאת לעומת הורים, רבנים ועסקנים שפקפקו בכך וראו בשומר הדתי מסלול לחילון, משחקי ילדים ובזבוז זמן. רוזנברג איננו הוגה, וספר חיינו אינו ספר הגותי אלא תיאורי. בדבריו אלו הוא מוסר לקוראי החיבור את המסרים והערכים שקלט בקן ובפעילות התנועית. במובן זה הם משקפים את המסרים והערכים שלאורם חנכה השומר הדתי, והם באו לביטוי בפרסומי התנועה.

בזווייצ'ה, כמו ברוב הקינים, הופיע עיתון קיר ובו כתבות מהוויי חיי הקן, מאמרים ומידע תנועתי. מפעם לפעם ראה אור גם עלון מודפס. עלון העשור, הד חיינו, שנערך ונכתב ברובו על ידי האחים יצחק ושאל רוזנברג, ראה אור בשנת תרצ"ט, 1939. עלון משוכפל במכונת ספירט, כתב סגול דהוי בשלוש שפות - עברית, יידיש ופולנית - 22 רשימות, ספוג רוח התנועה ותודעת ארץ ישראל. יצחק כתב בו רשימה "בתוך התחום" - בלשון פיוטית תיאר את הקן שאליו מגיע אחרי יום עבודה בעיקר נוער עובד (לעיל, הע' 27): בחדר הראשון מכשירי ספורט וכתובת "נפש בריאה גוף בריא"; תמונה של מסירות נפש על קידוש השם; תמונת חלוץ שומר ולידו שורה משיר חלוצים: "נומה עמק ארץ תפארת אנו לך משמרת".³⁸ יצחק מתאר אווירה של גבורה, אהבת האומה ומסירות לא-המולדת. בחדר אחר כרזה: "טהר את חייך בעבודה וקדשם בתורה".³⁹ תמונת מחצבה, עובדים בשדה ובכרם - חיי חלוצים; פינת הק"ל. בחדר עמוס שולחנות צפופים מתקיימים חוגי לימוד, ידיעת הארץ, תולדות ישראל; חדר נוסף, בית המדרש - ארון קודש פשוט מעוטר במגן דוד, ספרייה עשירה, ובה כאלף כותרים בשלוש שפות - ספרי קודש וחול, ספרי ציונות ותרבות יהודית וכללית. אחריו

36. יהודה קרייצר, דברי הספד, ללא תאריך, מעיזבוננו של שאל רז, לעיל, הע' 1; ש'למה [ספיבאק (עורך), ספר זיכרון לקדושי זווייצ'ה (זאווריעטש) והסביבה, תל אביב, תשי"ח, עמ' 590.

37. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 7.

38. שיר העמק, נתן אלתרמן, 1934.

39. כך ניסח ר' שלמה זלמן שרגאי את סיסמת בני עקיבא, איגרת לבני עקיבא, כ"ב בטבת תשי"ח, 17.1.1958: ש"ז שרגאי, אגרות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 81; יחיאל אליאש, מעשה הבא בחזון, תל אביב, תשמ"ג, עמ' 61. החל משנות השלושים היה מוכר בארץ ובשומר הדתי בפולין גם הנוסח הרווח כיום, "קדש חייך בתורה וטהרם בעבודה": בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 109 הערה 459. (סיסמה זו לא הומצאה ב-1974 על ידי נתן שחר, כפי שפרסם בטעות בספרו שירת הנוער: מה שרו בתנועות הנוער, ירושלים, תשע"ח, עמ' 81).

חדר הנהגת הקן, המנוע שמניע את גלגלי התנופה בקן. משעה שמונה בערב (20:00) הקן הומה נערים ונערות שעוסקים בספורט ובלימודי קודש וחול. "רוח אחת מחיה את כולם, רעיון אחד שופע תוכן באנשים ונותן להם שאיפה נעלה ורוממה [...] שאיפות מוסריות ואנושיות מקבלות כאן את תיקונן [...] שירה חדשה זורמת וכובשת את הכל".⁴⁰

תיאור מרומם ונעלה זה לא היה מנת חלקם של כל החניכים והחניכות בקן ולא בכל עת ובכל שעה. לפנינו ביטוי לשאיפה, לכמיהה, לציפייה של יצחק מהקן שבו שיקע את רוב זמנו הפנוי. רשימה זו פורסמה בעלון הקן, ונראה שיצחק ביקש להעביר לחניכים ולחניכות מסר, להציב לפנייהם אתגר ולרומם את רוחם. זאת במיוחד נוכח הנעשה מחוץ לכותלי הקן, ברחוב ובבתי החניכים, ששם הם נחשפו למציאות שונה בתכלית. הקן מוצג כאי ארץ-ישראלי בתוך הגלות, מנותק מהסביבה החיצונית. קן השומר הדתי בזוויירצ'ה זכה למבנה מרווח ולחבורת חניכים ומדריכים ראויים לשבח. קינים של השומר הדתי בפולין נאלצו להסתפק בחדרים שכורים, צריפים מטים ליפול, מתחמי פעילות בצד בתי כנסת ובתי ספר של המזרחי, מבנים שכורים וכיוצא באלה. היו קינים שנאלצו לנדוד ממקום למקום, ולא זכו למשכן קבע. מאיר פינגרהוט, בוגר קן השומר הדתי בביילסקו ביאלה (ביליץ), יצא בשליחות תנועת תורה ועבודה לפולין ב-1937. הוא שיגר להנהלת הברית העולמית של תנועת תורה ועבודה בארץ דיווח על קיני השומר הדתי באזור זגלמביה: "יוצא מן הכלל בכל הגליל [אזור זגלמביה] הוא הקן הזוירצ'אי. כאי בודד (בכל המובנים) דומה הקן. כאן בכלל לא הרגישו את המשבר שעבר בכל ארגוני הנוער בפולין".⁴¹ היו אלו ימי משבר לא רק לתנועות הנוער החלוציות, אלא לתנועה הציונית בפולין כולה. השומר הדתי צלחה ימי משבר אלו טוב יותר משאר התנועות בפולין.

ימיו של יצחק היו מלאים וגדושים. בעת שכתב את האוטוביוגרפיה נהג להשכים קום, ב־05:00, ולהקדיש שעה לכתיבה. בשעה 06:00 היה מלמד קבוצת חניכים בקן ספר משלי, (לעיל, ליד הע' 36). בתום הלימוד והתפילה יצא לעבודתו. את רוב היום נאלץ למלא בעבודה בבית החרושת. בתום יום העבודה, ב־20:30, היה רץ ישר אל הקן. יצחק הדריך, לימד תנ"ך, פרקי אבות ושולחן ערוך. בשבת בבוקר השכם למדו תלמוד, והלימוד שובב את נפשו (לעיל, הע' 34). חזיונות הנביאים רוממו את רוחו והדריכו אותו. יצחק לא זכה ללמוד בישיבה ולא במסגרת תורנית פרט לחידר, ועם זאת חתר להנחיל את תורת ישראל במובנה הרחב. גישה זו הנחתה אותו בפעילותו בקן, בביתו ובמשפחתו. ביום 14 בינואר 1935 רשם, בעברית וביידיש, בשולי מכתב של אימו לדודה ברוניה, שהייתה בארץ: "זכרי בכל התנאים כי הנך בת יהודייה ולא תביישי את המשפחה, את העם היהודי בעת בניית ארצנו. זכרי, בת ישראל את, זכרי לשמור שבת, כשרות ויהדות".⁴²

באלול תרצ"ז (1937) יצא הרב משה צבי נריה לביקור בקיני השומר הדתי בפולין.⁴³ את יצחק פגש לראשונה במועצה ארצית של כנסת השומר הדתי בקיבוץ השומרי ראשית בז'לונקה שליד ורשה, והתרשם מאוד:

רציני ומרוכז עמד חבר המועצה מזוויירצ'ה ודבר אידיש, והרצה על משאלות הנוער לכוון ולהדרכה. ובשעה מאוחרת המתק סוד שיח עם שליח-הארץ [הרב נריה] על בעיות מסוימות ממשיות בהדרכה. "ראה, הבעת כאן

40. יצחק רוזנברג, "בתוך התחום", יצחק ושאל רוזנברג (עורכים), הד חיינו: עלון השומר הדתי בקן זוויירצ'ה, תרצ"ט, עמ' 9-13, מעיזבון של שאול רז, לעיל, הע' 1. הרשימה פורסמה גם באורחות, לעיל, הע' 20, עמ' 15-17.

41. מאיר פינגרהוט, אל הנהלת הברית העולמית לתנועת תר"ע, ח' בתשרי תרצ"ח, 13.9.1937, ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית, אוניברסיטת בר אילן (להלן: אצ"ד), בר"ע 1, 85.

42. מעיזבון של שאול רז, לעיל, הע' 1.

43. לודז' תרע"ג, 1913 - כפר הרא"ה תשנ"ו, 1995. תלמידו של הרא"ה קוק, מחנך, ציר בקונגרס הציוני, ראש ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה ומייסד מרכז ישיבות בני עקיבא, מראשי תנועת בני עקיבא, "אבי דור הכיפות הסרוגות". חבר כנסת, חתן פרס ישראל ופרס הרב קוק.

השקפות כלליות, אולם איך וכיצד לפעול לפיהן למעשה בחיי יום יום? [...] אכן, התלבט עמוקות בהדרכת קנו-סניפו, לבטיו גבלו עם כאב ממש.⁴⁴

בעקבות ההיכרות ביקש הרב לבקר גם בזווירצ'ה. הגיע לבית משפחת רוזנברג, בסתיו תרצ"ח, 1938, והתקבל בחביבות רבה על ידי האח מנחם ששב עתה מקיבוץ עלייה עובדיה בסלבקוב, יצחק היה עדיין בעבודתו, וחש שרוח התנועה שורה בבית. בקן השומר הדתי התפעל מעיתון הקיר, מעשה ידיהם של שאול ויצחק, שכמוהו לא ראה בסניף בני עקיבא בירושלים. "משפחת רוזנברג כולה השרתה את רוחה על הקן בזווירצ'ה. יצחק, מנחם ושאול הוסיפו לו רצינות וכבוד ראש, מסירות ונאמנות, גוון רוחני ותרבותי. יצאתי משם מלא רשמים וסיפוק".⁴⁵

יצחק רוזנברג מצא ברב נריה איש בהיר במחשבתו ותמים בדרכו, הקשר ביניהם נמשך בהתכתבות. יצחק שאל את הרב על נושאים שבהם גילה עניין מיוחד. ביום ט' בטבת תרצ"ח, 13 בדצמבר 1937, הודה יצחק לרב על תשובותיו, והוסיף לשאול: איזה מקום תופס הקיבוץ בארץ? האם יש לחבר הקיבוץ חופש? מה השפעת הספרות האירופית על החניכים, בשעה שלא יוצרים ספרות דתית? מה יחסו של הרב לספרות האירופית? מה יחסו של הרב לפסיכואנליזה של פרויד? האם מחנכים בארץ גם חינוך מיני, סקסואלי?⁴⁶ שאלות אלו העסיקו את חברי השומר הדתי ותפסו מקום בתוכניות ההדרכה ובפרסומים התנועתיים, פרט לשאלה האחרונה שהייתה על פי רוב אפופה בשתיקה.⁴⁷

המדריך והקבוצה

הקבוצה הייתה יחידה אורגנית, הגרעין לקן ולכנסת שומר הדתי כולה, ובה התקיימה ליבת הפעילות החינוכית. השומר הדתי פעלה בקבוצות קטנות ואינטימיות, לרוב 6-12 חניכים. החברים והחברות כונו אחים ואחיות, והזיקה שלהם הייתה בעיקר לקבוצה, שבה שררה התחיות. הקבוצה הייתה קהילה קטנה שהיוותה מרחב ביטוי לרגשות, לשיתוף בחוויות, מסגרת לחינוך עצמי לעצמאות ולעצמיות, לעידון ולטיפוח אחריות הפרט לכלל, לעם ולארץ. היא העניקה סביבה משפחתית, מוקד השתייכות והזדהות. טיפוח הקבוצה היה משימה מרכזית של המדריכים ויעד תנועתי שנועד לכוון חֶבְרָה שמקיימת את הצו "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ" (ויקרא, י"ט, יח), ולהכשיר את חברי הקבוצה כחבורה למשימה החלוצית בהתיישבות קיבוצית-דתית בארץ ישראל. ראשי השומר הדתי הקפידו שהפרט לא יאבד בקבוצה, ולא המירו את המשפחה האישית בקבוצה. האווירה בקבוצה הייתה גורם מחנך עיקרי שבו טמון אחד מסודות תנועת הנוער - התהליך החינוכי עובר בעיקר באווירה, בחוויה, ברוח, ופחות במילים הנאמרות במפגשים והנכתבות בפרסומים.⁴⁸

יצחק התמנה לראש קבוצה (מדריך / מנהל) של חבורת בנים. חבר מרכזי בקן, שהיה מדריך של קבוצת בנות, הורחק מהתנועה בשל התנהגות שאינה הולמת, כנראה, על רקע דתי. היה זה מקרה נדיר בשומר הדתי, ויצחק הסתייג מן

44. משה צבי [נריה], "מזבירצ'ה עד בנגז", זרעים: בטאון בני עקיבא בישראל, ירושלים, ניסן תש"ד, עמ' 9-10; צילה בראלי, שחר אורו: הרב משה צבי נריה זצ"ל, ירושלים, תשס"ב, עמ' 422-430.

45. על הביקור דיווח הרב נריה להוריו במכתב מיום ב' בחשוון תרצ"ח, 7.10.1937, באדיבות ארכיון בית הרב נריה.

46. מעיזבונו של שאול רז, לעיל, הע' 1, מכתבי יצחק ויתר המשפחה, 1937-1943.

47. "שאלת הבחורה", "החינוך המיני", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 74-91.

48. "הקבוצה", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 324-328; "שירה חדשה בקן השומר הדתי", בן יעקב, התחיות (לעיל, הע' 4), עמ' 52-65.

ההדחה. הוא נשלח להחליף את המדריך שהודח, והתמנה לראש קבוצה שבה שמונה בנות, מחציתן יתומות מאם! מסכת יחסים מיוחדת התרקמה בין המדריך והחניכות, כפי שתאר ביד אמן:

נקשרתי אליהן בלב ונפש. התא הקבוצתי הפך להיות נקודת האור היחידה בעבודתי ובחיי [...] בחיי הרגשתי רק כאשר נשמתי את אוירת הקבוצה. שמחותיהן היו גם שמחותיי, דמעותיהן היו גם דמעותיי [...] הייתי רגיל לזמר בלחש איזה ניגון אהוב שלפעמים הסב לי כאב. קבוצת ה"שומרות" הייתה רגילה להקיפני ולבקש שאשיר להן משהו [...] לא יכולתי לסרב להן כשפה חזק הפצירו בי, לבסוף הייתי שר להן [...] "שירתך הלבבית סוחפת אותנו אתך וכאשר אתה שר משהו עצוב נדמה כי כל העולם בוכה יחד אתך".⁴⁹

פער הגילים בין המדריך לחניכות היה שנתיים בלבד, כמקובל בתנועות הנוער. בעולמם הרוחני והרגשי היה הפער גדול יותר. יצחק נשא עימו לקן מטען כבד של דאגות וטרדות קיום, ואילו הן היו נערות צעירות וצוהלות. הוא התעצב בשעה שהן היו עצובות, אולם התקשה לעלוז בשמחתן, והיה מחייך חיוך מאולץ כדי שלא להשבית את שיונן. מאמץ רב השקיע בגיבוש החבורה, בטיפוח האהבה והאחוה בין הבנות בקבוצה. כאשר הוצע להדיח מהקבוצה את אחת הבנות, יצחק סירב. הוא התנגד לזרוק אותה ללוע החיים והצליח לשמור על הקבוצה בשלמותה. הוא קיים איתן שיחות אישיות שבהן חשפו הבנות בפניו את סגור ליבן, את המתחים האישיים הגלויים והסמויים ביניהן. לתחושתו, נשאו מאמציו פרי והשלווה והאחוה חזרו לקבוצה. יצחק התנגד להטלת משמעת נוקשה בקן, וסבר שהיא עלולה לגרום עוול. החינוך, השיחה האישית והאמונה באדם הנחו אותו בתפיסתו החינוכית-ערכית.

שלום טרלר (קרניאל), (לעיל, הע' 28), ראש קבוצת הבנות גאולה, בקן השומר הדתי בקרקוב, תיאר אף הוא קשר נפשי עמוק לחניכותיו בקן, והן השיבו לו באותה מטבע. כאשר חש מתחים סמויים בין חמש הבנות פתח יומן קבוצה, שהיה מקובל בתנועות הנוער החלוציות בפולין. המדריך וכל אחת מהבנות הוזמנו לחשוף את תחושותיהם בכתביה; כך קיווה להפיג את המתחים, והדבר עלה בידו.⁵⁰ הדרכה של קבוצת בנות על ידי מדריך נראתה ליצחק ולשלום טבעית וראויה. היו שטענו שאין זה ראוי שבת-חניכה תחשוף את עולמה האינטימי בפני בן-מדריך, בשעה שמערכת יחסים כזו מצופה ממדריך ומחניכיו. אחרים סברו שמצב זה מוכיח שעדיין אין שוויון מלא בין המגדרים. סוגיה זו עלתה לדיון בביטאון התנועה, אהלנו, נוכח מחסור במדריכות ושכיחות המצב שבנים הדריכו קבוצות בנות. בכורח הנסיבות במקרים רבים קבוצות של אחיות הודרכו על ידי אחים. הנהגת השומר הדתי שאפה לשבץ מדריכים לקבוצות בנים ומדריכות לקבוצות בנות, אך לא עמדה בכך עקב מחסור ניכר במדריכות.

אחים ואחיות מתחנכים בצוותא

עד חורף 1933 פעל הקן בזווירצ'ה על טהרת הבנים בלבד, ואז הוחלט לצרף בנות. יצחק הסתייג בטענה שהבנות תגרומנה להחלשה בפעילות התנועה. אולי היה זה על רקע הניסיון הקצר שלו עם הנערה מבית יעקב. בעת שכתב את ספר חייו הודה יצחק ביושר לב בטעותו: "השומרות הביאו לתחייה בעבודתנו [...] אני שהייתי מתנגד השרוף הפכתי להיות מגנם. כמעט כל עבודתי הארגונית הוקדשה להן".⁵¹ תנועות הנוער בעמים ובישראל - הוונדרפוגל, הצופים

49. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 9-10, 12.

50. "משפחתו השנייה", שלום קרניאל, חייו ומשנתו (לעיל, הע' 28), עמ' 44-47; בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 324-328; הנ"ל, "הקבוצה החינוכית", בן יעקב, התחיות, עמ' 61. (בכוונתי להשלים מאמר נפרד שבכתובים על קבוצת הבנות גאולה בקן השומר הדתי בקרקוב).

51. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 9.

והשומר הצעיר - קלטו תחילה רק בנים, מאוחר יותר צורפו גם בנות. בשומר הדתי הייתה סוגיית החינוך קואדוקציוני, המשותף לבנים ולבנות, נפיצה מבחוץ ומבפנים. לדוגמה, שני גרמי מדרגות ושתי כניסות הובילו מהרחוב לקן השומר הדתי באושווינצ'ים שבגליציה המערבית (לימים קם לידה מחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו), אחד לבנים ואחד לבנות. שניהם הובילו לאולם אחד, בו פעלו הבנים והבנות יחדיו. ההפרדה המגדרית הייתה מצג כלפי הציבור היהודי ברחוב.

בקבוצת הבנות הנ"ל של יצחק (לעיל, הע' 49), היו שמונה בנות, מחציתן יתומות מאם! אחת מהן, בת 13, למדה בבית ספר והצטרפה לשומר הדתי, הדבר הוסתר שש שנים מאביה החרדי, שהתנגד לכך מאד. הוא החרים את אחותה הגדולה כי עלתה לארץ. הבת הגיעה לקן במסירות נפש, תמיד שמחה ופניה מחייכות. פעם, מספר יצחק, "הבחנתי שבפנים המחייכות מתחשרים עבים ושתי פניני דמעות זולגות מעיניה".⁵² היא לא הייתה יוצאת דופן. חברות רבות כמוה הצטרפו לשומר הדתי, צעד שחולל קרע עמוק במשפחתן. נערה זו וחברותיה לא יכולות היו להמשיך באורח חיים כפול זה ללא תמיכה, גלויה או סמויה, של האם.⁵³ טרגדיות משפחתיות רבות נגרמו על רקע התנגדות חריפה של האב ותמיכה כלשהי של האם, כפי שהיה בביתו של יצחק רוזנברג עצמו, בעניין בחירת בית הספר שבו ילמד וכשהצטרף לחלון המרכזי.⁵⁴

שילוב הבנות והנשים בפעילות העסיק את ראשי הציונות-הדתית ואת רבניה. ראשי המזרחי, ראשי הקהילות, הציבור החרדי וחלק מההורים התנגדו בתוקף לצירוף בנות לקיני השומר הדתי ולחינוך המשותף, ותבעו להפריד בין הבנים לבנות. התנגדות זו זכתה לעידוד ולתמיכה של רבנים, אף כי לא כולם. הרב יצחק ניסנבוים, נשיא המזרחי בפולין בשלהי שנות השלושים, והרב מאיר בר אילן (ברלין), בנו של הנצי"ב מוולוז'ין, נשיא המזרחי העולמי, העניקו גיבוי לשומר הדתי בעניין זה.⁵⁵ השומר הדתי ובני עקיבא דחו בתוקף את הדרישה להפרדה וזכו לגיבוי רבני. הקבוצות החינוכיות האינטימיות שפעלו בקינים היו נפרדות מגדרית, כל שאר הפעילות התנועתית התנהלה במשותף (חינוך קואדוקציוני). כולל ריקודים במעגלים משותפים שהיה רכיב חשוב בפעילות התנועתית לגיבוש החבורה ולהעצמתה, נוהג זה זכה להסתייגות רבנית. הערך הרב שייחסו בתנועה לריקוד נבע מהעולם החסידי, ממנו באו רבים מחברי השומר הדתי וממנהיגיה, ומהעולם החלוצי אליו שאפו וחינכו. יצחק גילה רגישות לערכי הצניעות: "הנחת יד על כתפה של נערה נראתה בעיניי כחילול תומתה".⁵⁶ שלום טרלר, מדרך קבוצת הבנות גאולה, תבע לעסוק גם במסכת היחסים שבינו לבינה ובחינוך לחיי משפחה, ברוח ההלכה ומסורת ישראל.⁵⁷

יצחק רוזנברג סבר שהאמנציפציה הרעה עם האישה ושאל את הרב נריה על מקומה ותפקידה של האישה בחיים בארץ, מדוע אין לה זכות בחירה והיבחרות. יצחק ביקש מהרב ללבן את העניין כדי שהוא לא ייכשל.⁵⁸ את תשובת הרב נריה, שנוגעת ישירות לסוגיית החינוך המשותף בקן, פרסמו יצחק ושאל בעלון הקן, הד חיינו, תרצ"ט:

52. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 10.

53. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 5.

54. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 2; לעיל, הע' 12.

55. בהרחבה, בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 74-96; בן יעקב, התחיות, עמ' 45-51.

56. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 6.

57. שלום קרניאל: חייו ומשנתו (לעיל, הע' 28), "משפחתו השנייה", עמ' 44-47; שם, עמ' 235-238; פורסם במקור, שלום טרלר, "פרשה בחינוכנו", אהלנו, ביטאון השומר הדתי בפולין, מרחשוון תרצ"ו, עמ' 10-11.

58. "ט"ט במרחשוון תרצ"ח, שחר אורו, עמ' 426-427; מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1, מכתבי יצחק ויתר המשפחה, 1937-1943.

שאלת האישה ומקומה על פי התורה [...] "כל כבודה בת מלך פנימה" [...] אתה [יצחק] כותב: "הייתכן שהיא תהיה רק למטבח ולילדים?" [...] ואני שואל: אטו שני אלה מילתא זוטרתא ניהו? [וכי שני אלה דבר קטן הם] "עקרת הבית - עיקרו של בית?" [...] היהדות רצתה לשמור על קדושת האם ולפיכך לא נתנה לנו להוציאה מביתה. האישה בעומק מהותה רוצה דוקא להיות בבית. אנו מוציאים אותה, מחנכים אותה לפריצת הגדרות, להסרת המחיצות, ולב האישה כואב על זאת [...]. אל נשבית את צורת החיים כפי שהיא צריכה להיות, אל נמשיך להרוס דמותם המקורית ואל תמשכנה העובדות את המושגים לסלפם ולעקמם.⁵⁹

בשולי המאמר הוסיפה המערכת: חלוצה דתית! "רְבּוֹת בְּנוֹת עָשׂוּ חֵיל וְאַתָּה עֲלִית עַל פִּלָּנָה" (משלי, ל"ה, כט). כך הגיבה הנהגת הקן לדברי הרב. חברי התנועה הצעירים התמודדו מול עמדות שמרניות, התגברו ועיצבו אורח חיים תנועתי כרוחם. הם הוציאו את הבת מהבית והסירו מחיצות בלי לפגוע בקדושתה ובתומתה.

גם בפנים התעוררה התנגדות לצירוף הבנות, התנגדותו של רוזנברג נבעה משיקולים פנים-תנועתיים. חברי השומר הדתי ביטאו הערכה נמוכה לבנות בהשוואה לבנים. הייתה זו תוצאה של מערכת תרבותית דתית ארוכת שנים, שאחת מתוצאותיה הייתה היעדר מסגרות חינוך דתי לבנות. בכורח חוק חינוך חובה נאלצו המשפחות לשגר רבות מהן ללמוד ולהתחנך בגימנסיות פולניות (מסגרות החינוך הדתי לבנים הוכרו על ידי השלטונות כממלאים את חובת חוק החינוך). ומכאן שידעוניהן של הבנות בתחומים שהיו נשמת אפה של כנסת השומר הדתי - עברית, יהדות וציונות - היו דלות בהשוואה להשכלתן הכללית הרחבה יותר מזו של הבנים.⁶⁰ אחד מחברי השומר הדתי ביטא את היחס לחברות: "את מוכרחה לזרוק מאחרי גוך את מורשת עברך, את מהלך דעתך שאת רק בחורה. כאן את חברה! אחותי היקרה היית לזוועה, לסמל החנוך המנון [המנון], היי נא עתה לדוגמה, לסמל בשביל חנוך מתוקן".⁶¹ כאמור, יצחק רוזנברג, שגילה רגישות להקפדה על גדרי הצניעות, חשש שהבנות תורדנה את רמת הפעילות הרעיונית בקן, ולכן הסתייג. חברים בודדים נימקו את הסתייגותם בטיעון דתי-הלכתי ובתגובה הצפויה של הרחוב היהודי. ראינו את ביקורתו החריפה של רוזנברג על הידידה שלו מבית יעקב. לטעמו היא הרשתה לעצמה התנהגות בלתי ראויה בין הבנים. כמוהו נהגו רבים מחברי השומר הדתי שתמכו בשילוב הבנות בתנועה. מכל המקורות שברשותנו ניתן להסיק, ששילוב הבנות עם הבנים בכנסת השומר הדתי לא גרר חריגות מגדרי הצניעות וההלכה.⁶² חרף ההתנגדויות החליטו חברי הקן בזווירצ'ה, וכך כנסת השומר הדתי כולה, לצרף בנות ולשלבן באופן מלא בכל הפעילות התנועתית. ההנהגה הכריזה שאין הבדל בין שומר ושומרת, ופעלה לממש הכרזה זו.

הבנות שהצטרפו לקן, ובמיוחד קבוצת הבנות שיצחק עמד בראשה, הפיגו את החששות שהעלה, והשילוב בין המדריך לחניכות היה מושלם, כך גם בקבוצת הבנות גאולה, שהקים והדריך שלום טרללר (קרניאל) בקן בקרקוב. שילוב הבנות בקינים, בהדרכה ובמכלול הפעילות התנועתית התנהל בעצלתיים. המסורת השמרנית וההתנגדות העזה הכבידו על התהליך והאטו אותו. בנות רבות הצטרפו לקיני השומר הדתי, אך שיעורן במוסדות הקינים והתנועה היה נמוך. כדי להתמודד עם העובדה שרובן לא הבינו עברית הפיקה השומר הדתי עיתון מיוחד בפולנית, התורן. בנות אמיצות, נחושות, מוכשרות ונכונות לשלם מחיר אישי הצליחו לפרוץ דרך להנהגת הקן ולהנהגות הגלילים והכנסת כולה.

59. הד חיינו, זווירצ'ה תרצ"ט, מעיזבונו של שאול רז.

60. לעיל, הע' 12.

61. מ"ח סימוני [שמו המלא אינו ידוע לי], קיבוץ ראשית, "לשאלת החברה - אגרת", אורחות, (לעיל, הע' 20), עמ' 121-123.

62. "שאלת הבחורה", יוחנן בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 87-90.

צופיות

השומר הדתי הייתה תנועה צופית ודתית, סמל התנועה ו"ג העיקרים שאימצה, מבוססים על מקורות צופיים, אותם קלטה ועיבדה, כמו ערכים נוספים, בתיווך השומר הצעיר בפולין.⁶³ בשיחה הראשונה של חברי הקבוצה שארגן רוזנברג עם ראש הקן בזווירצ'ה (לעיל, לפני הע' 27), שאת שמו לא ציין, עלתה שאלת הזיקה בין הדת ובין הצופיות. יצחק התרשם מתשובת ראש הקן: הצופיות היא כמסגרת לתמונה, מאפשרת לאדם להכיר את עצמו ולפתח גם את גופו כדי שיוכל לבנות את עתידו על יסודות בריאים. הארגון הוא צופי ביסודו ובאופיו חינוכי, נקבע בתוכנית העבודה הראשונה של כנסת השומר הדתי בפולין.⁶⁴ הצופיות ריפדה מעבר צעירים מילדות לבגרות, והיה גלום בה כוח משיכה חזק לבני הנעורים. צעידה במדים וההשתתפות בטקסים העניקו לחניכים תחושת חשיבות וערך.

הסממנים הצופיים היו זרים ליהודי המסורתי ועוררו התנגדות בחוגים דתיים וחרדיים, שראו בהם נטע זר, בגידה ביהדות והידמות לנוכרים. שני רבנים ידועים בתנועת תורה-ועבודה, שחיו ופעלו בארץ היו מהתומכים המעטים בתנועת הנוער הדתית, בני עקיבא. שניהם קיימו קשרים הדוקים גם עם תנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, והביעו התנגדות חריפה לאימוץ הצופיות. הרב משה צבי נריה ראה בה סטייה וסילוף. הסתייגותו מהצופיות הייתה כפולה: רעיון הבא מחוץ לתורת ישראל, והדגשת החיצוניות. לדעתו, הצופיות הישראלית היא הציפייה לישועה, לאורו של משיח:

יש צופיות ישראלית וצופיות גויית. הורתה ולידתה של הצופיות הגויית נעוצות בכוונת הזהירות מפני אויב חיצוני [...] יסוד חוץ בולט בה. לא כן הצופיות הישראלית. בימי קדם היתה בארץ ישראל תנועה צופית כבירה: הנביאים ובני הנביאים! "מן הַרְמְתִּים צוֹפִים" (שמואל א, א', א) [...] צופיות זו היתה מִכְנַת כלפי האויב הפנימי [...] אויבנו המסוכן - אנחנו בעצמנו. לפיכך הצופיות הישראלית עיקרה כלפי פנים [...] חובתנו להתרכז פנימה [...] לחדור אל גזי העם אשר באהלי התורה, לינוק משרשי החיים של משכנות ישראל. "צִפְּהָ נִתְתִּיד לְבֵית יִשְׂרָאֵל" (יחזקאל, ל"ג, ז) [...] זאת תורת הצופיות הישראלית.⁶⁵

האדמו"ר החלוק, הרב ישעיהו שפירא, טען שלמבנה הגוף יש ערך מבחינה דתית, אבל תרבות הגוף חייבת להיות על פי דרכו של הרא"ה קוק בספרו אורות.⁶⁶ הרב שפירא הסתייג מהצופיות, שהשרתה רוח צבאית, וחתר לכיוון חדש בחיי הנוער כחלופה לצופיות: **"הצבאיות אינה מתאימה כלל לתנועה זו. הצבאיות היא סתירה למוסר. גם ההתעמלות צריכה**

63. "צופיות", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 313-322; אלכס' דנציג, "השפעות פולניות על השומר הצעיר בפולין" (ללא תאריך), תודה לאלכס שמסר לי את עבודתו (אלכס דנציג ז"ל, חבר קיבוץ ניר עוז, נחטף בפוגרום שמחת תורה, תשפ"ד, 7.10.2023, ונרצח בשבי במנהרות הטרור בעזה); דב אברון, "השומר הדתי בפולין - המערכת הרעיונית והחיקוי", הציונות, מאסף לתולדות התנועה-הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל, מאסף יח, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ד, עמ' 149-185.

64. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 7; תכנית העבודה הארגונית, התרבותית והצופית, כנסת השומר הדתי, ורשה תרפ"ט, עמ' 4. (החוברת אינה חתומה. נכתבה על ידי הרב ד"ר אברהם עובדיה גוטסדינר - איש הציונות הדתית, מחנך, שהיה שותף לייסוד השומר הדתי ובני עקיבא בפולין).

65. נריה, "פנימה", אהלנו, ביטאון כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בפולין, ורשה ולבוב, שבט-אדר תרצ"ה, עמ' ד. כחלוק שנה חידד הרב נריה את עמדתו השוללת את הצופיות, שהיא **"נגוד לשטת חנוכנו [...] אין לך טשטוש יותר גדול וערפלי פעולות שמרחיקים את הצעיר מעיקר הרעיונות שלנו ומבהירותם, מאשר הצופיות והטכניקה הצופית"**, "בנתיב ההדרכה", זרעים, שבט תרצ"ו, עמ' 7-9. הרב נריה היה עקבי, מרדכי סער מרמורשטיין, עיצוב אתוס ציוני דתי: הגותו ופעלו של הרב משה צבי נריה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"א, עמ' 19-20.

66. אורות, לקט מדברי הרא"ה קוק, ערוך על ידי בנו, הרב צבי יהודה, מהדורה ראשונה, תר"ף, עמ' 94.

להתעלות למדרגה מוסרית-דתית".⁶⁷ בחוגים הציוניים-דתיים נשמעו עוד דברי ביקורת חריפים על הצופיות.⁶⁸ חרף כל אלה דבקה כנסת השומר הדתי בצופיות ולא נכנעה ללחץ. היו מי שראו בה ערך ואחרים ראו בה צורך, כלי התמודדות מול כוח המשיכה הרב של תנועות הנוער הצופיות שאינן דתיות.

חבר נאמן בכנסת השומר הדתי

יצחק הוטרד מגזירות ממשלת המנדט נגד היהודים בארץ ישראל. משפט רצח ארלוזורוב, 1933, זעזע אותו עד היסוד, ברור היה לו כי יד יהודי לא הייתה ברצח הנתעב. באמצע 1934, נחרד יצחק מהידיעות על מעללי הנאצים בגרמניה, הדבר נראה לו כורח היסטורי: "בשדה המושחת של המוסר האנושי מוכרחים לצמוח מיני קוצים וברקנים כמו היטלר".⁶⁹ בשלב זה בחייו הוא מתעמק ביצירות פדגוגיות ופסיכולוגיות, בספרות חסידית ותנועתית. כמדריך בתנועה הוא שואף להכיר את מעמקי נפש האדם ולחדור לצפונותיה. יצחק מושפע עמוקות מספרו של הלל צייטלין על החסידות, ומעיד על עצמו: "כל הלך מחשבתי הוא חסידי מעיקרו. החסידות כרעיון נספגה בלבי [...] הייתי מאד רוצה להבין את שפת העשבים כמו שרבי נחמן מברסלב הבין אותה. להגיע להכרת האלוקות זו שאיפתי העליונה, האידיאל הנשגב ביותר של חיי".⁷⁰ רעיונות אלו הוא מנחיל לחניכותיו ולחניכיו בקן השומר הדתי. השפעת החסידות על הווי החיים של השומר הדתי הייתה רבה. קיבוץ עובדיה בסלבקוב, היה דוגמה ומופת לכך (לעיל, הע' 9). בעת שכתב את שורות החיתום בספר חיי חש יצחק שהשומר הדתי עומדת בפני משבר, והיה מלא אמונה בכוחות המנהיגותיים ובעזרת ה' שיבטיחו את המשך התנהלותה התקינה.

פעילותו התנועתית נמשכה ואף שודרגה אחרי שסיים לכתוב את ספר חיי, באמצע 1934, הוא השתלב ברמה המחוזית והארצית. בתשרי תרצ"ה, אוקטובר 1934, ייצג את זווירצ'ה בוועידה הארצית השנייה של כנסת השומר הדתי, שהתכנסה בקרקוב,⁷¹ שם נחשף לעוצמתה של הכנסת ומוסדותיה ברמה הארצית. יומיים ארכה הוועידה, שבה השתתפו כ-100 צירים ואורחים רבים, והיא נראתה לו כחלום. טקס הפתיחה החגיגי הותיר רושם עז, ואת דיוני הוועידה תיאר כקדושה השורה על החולין. הוועידה הוקדשה בעיקר לשני נושאים: החינוך הדתי וההגשמה החלוצית. דרישת שלום חמה מהחלוצים הדתיים בארץ ישראל הביאה לוועידה שליחה מארץ ישראל, לאה ספיר (ויינר-תירוש).⁷² היא תיארה את האתגרים העומדים בפני החלוצים הדתיים, ותבעה מבני הגולה להגשים את האידיאלים בהתלהבות ובמסירות.

67. "בסבך שאלות הנוער", עלים, ירחון תנועת תורה-ועבודה בגליציה המזרחית, לבוב, אדר א תרצ"ב, פברואר 1932, עמ' 5-7; "האדמו"ר החלוץ", תרנ"א-תרש"ה (1891-1945), פולין - כפר פינס. נצר למשפחת אדמו"רים, עלה ארצה ב-1914, מהוגי רעיון תורה-ועבודה, ממיסדי הפועל המזרחי ומראשיה, חבר נשיאות הקק"ל, מנהל בנק זרובבל. בגיל 50 התיישב בכפר פינס, והיה עובד אדמה. פרסם רשימות, כתבות, דברי הגות וחינוך מעל דפי במות שונות. אלה כונסו על ספר, יצחק מיכה קליין (עורך), מבשר ישועה: כתבי האדמו"ר החלוץ, הרב ר' ישעיהו שפירא, תשפ"ה; קדם לו ליקוט חלקי של דברי האדמו"ר החלוץ, יצחק רקנטי (עורך) ...ועלינו המלאכה לגמור, בית אל, 1992; שבתאי דון-יחיא, אדמו"ר חלוץ: עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, תל אביב, תשכ"א.

68. "הצופיות", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 304-322, במיוחד "הוויכוח על הצופיות", עמ' 308-313; הנ"ל, "צופיות", בן יעקב, התחיות, עמ' 29-34; דב אברון, "השומר הדתי בפולין: המערכת הרעיונית והחיקוי", (לעיל, הע' 63), עמ' 149-185.

69. רוזנברג, ספר חיי, עמ' 12

70. הלל צייטלין, חסידות, ורשה 1922 (ביידיש); רוזנברג, ספר חיי, עמ' 13.

71. "המבנה הארגוני / ועידה שנייה, קרקוב, תשרי תרצ"ה", בן יעקב, השומר הדתי בפולין, עמ' 142-145.

72. לאה ספיר, ביאליסטוק תרס"ח - תל אביב תשנ"ד, 1908-1994. מרדה בהוריה, למדה בגימנסיה, יצאה להכשרה ועלתה ארצה ב-1930. ב-1933 יצאה בשליחות התנועה לפולין, והייתה צירה בקונגרס הציוני ה-19. ביקרה בקיני השומר הדתי, יזמה קיבוץ הכשרה לחברות בפולין ומשק פועלות דתיות בארץ. ב-1936 נישאה ליוסף ויינר (תירוש), אף הוא פעיל בתנועה. מילאה תפקידים מרכזיים בתנועת תורה-ועבודה ובהפועל המזרחי בארץ. עמדה בראשות מוסדות אמונה - תנועת האישה הדתית לאומית, ועוד.

בוועידה זו הוחלט בין השאר על יעד הגשמה ממוקד - קיבוץ דתי בארץ ישראל שאליו נדרש להצטרף כל בוגר השומר הדתי. החברים דיברו מתוך אש-להבה וחתמו את הוועידה בשירה אדירה, "התקוה" ו"תחזקנה", ובריקוד סוער.⁷³ באותה ועידה נבחר רוזנברג כחבר המועצה הראשית של כנסת השומר הדתי בפולין, יחד עם עוד 18 חברים.⁷⁴ ההתפעלות, ההתלהבות והתרוממות הרוח בוועידה, שלהן נתן רוזנברג ביטוי נרגש, היו רווחות בשומר הדתי.

כחלוף שנה השתתף יצחק בסמינר מדריכים מזגלמביה בקיבוץ עובדיה שבסלֶבְקוב, כסלו-טבת תרצ"ו, דצמבר 1935. בסמינר עסקו ברעיון תורה-ועבודה, בהתיישבות הפועל המזרחי, בקרן קיימת לישראל, בקיבוציות, בניהול שיחה, בהדגמות ועוד.⁷⁵ יצחק סיכם את הסמינר:

הרעיון שלנו קורס עור וגידים, חושבים על הגשמה. קורס זה הוא הביטוי לגידול הכנסת [...] עוסקים במחשבה יהודית, הבעיות נדונות לרוחב ולעומק. שליח מארץ ישראל מכריז: "לא המדרש עיקר אלא המעשה". השליח שוזר רעיונות קיבוציים מפתח אותם ומעניק להם ממשות חיה. שבת בסמינר [...] - מנוחה, קדושה בכל פינה, עולות מחשבות קדושות, התנועה שלנו מלאה בטאקט ובמוסר. המדריכים מבינים את עצמת האחריות והיא מחייבת התעמקות. הרעיון המוביל: "אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁר [...] בְּתוֹרַת ה' חָפָצוֹ" (תהלים, א' א-ב) [...]. בנעילה ניכרת השפעה רבה של הקורס על המדריכים שנטלו בו חלק. הלוואי שכך נמשך.⁷⁶

בדבריו בולטת הזדהותו התנועתית: "הרעיון שלנו", "התנועה שלנו", שזירת המחשבה היהודית והדרך התורנית יחד עם מרכזיותה של ארץ ישראל והרעיון הקיבוצי.

מאיר פינגרהוט, שליח הפועל המזרחי מארץ ישראל לפולין, פגש את יצחק במושבת קיץ.⁷⁷ הוא כתב לשאול רז: "במעורפל בזיכרוני עולה רק תמונה בה אני רואה את אחיך [יצחק], במושבת קיץ מתהלך עם דב אברון שיבלח"א [שייבדל לחיים ארוכים], ועוסקים במחקרים פילוסופיים, שלי, כשליח מהארץ, נראו כלא מהעולם הזה, אלא כמרחפים בעולמות אחרים".⁷⁸ דב אברון, חבר השומר הדתי, זכר את יצחק מהמפגשים ביניהם בתנועת הנוער: "נשמה עדינה

73. מתח שרר בעניין ההמנונים: המנון התנועה הציונית, "התקוה", מול המנון תנועת הפועלים, "תחזקנה", ברכת עם, שכתב ביאליק. חברי השומר הדתי נהגו לשיר תחזקנה להזדהות עם תנועת הפועלים ועם רעיון תורה-ועבודה, סוציאליזם דתי, שהיה מובחן היטב מהסוציאליזם שהניף דגל אדום. במעמדים רשמיים שרו חברי השומר הדתי גם את "התקוה".

74. יצחק ראָזענבערג, "אונזערע צוזאמען קונפטן (התקומה שלנו), די לאנדעס־קאנפערענץ אין קראקא" (הוועידה הארצית בקרקוב), אהלנו, כסלו תרצ"ה, עמ' 10-11; נתיבה, כתב עת של תנועת תורה-ועבודה, הברית העולמית של צעירי המזרחי והפועל המזרחי, תל אביב, שנה י', גיליון י', (כ"ט בחשוון תרצ"ה, 7.11.1934), עמ' 4. המועצה הראשית של כנסת השומר הדתי בפולין נבחרה בוועידה והייתה המוסד התנועתי הבכיר בין ועידה לוועידה. מועצות מקומיות נבחרו גם בגלילים / במרחבים ובקינים.

75. אהלנו, כסלו תרצ"ו, עמ' 15; שם, טבת-שבט תרצ"ו, עמ' 31; יודישע שטימע, כ"ח בטבת תרצ"ו, 23.1.1936, עמ' 8.

76. חוזר מזכירות גליל קרקוב לקינים בגליציה המערבית, זגלמביה וגליל קילץ, ג/צו, י"א בטבת תרצ"ו, אצ"ד, בר"ע-2, 119; י' ראָזענבערג, "דער קורס למדריכים אין סלאָוואָקאָו" (קורס המדריכים בסלבקוב), אהלנו, טבת-שבט תרצ"ו, עמ' 24-25 (תרגום חופשי מידיש).

77. מושבת קיץ (מחנה קיץ) התקיימה במשך כחודש ימים בתנאי שדה בחווה חקלאית או ביער מחוץ לעיר. המושבות אורגנו ונוהלו על ידי חברי ההנהגה ומדריכים צעירים. בכל יום התקיימו בהן שיעורים, פעילות צופית, משחקים, שירה וריקודים. במושבות חיו החניכים במסגרת ובאווירה תנועתית מלאה, מחוץ לעיר הצפופה וללא נוכחות מבוגרים. הן היו פסגת הפעילות התנועתית השנתית.

78. מאיר פינגרהוט לשאול רז, כ"ו באדר ב' תשמ"א (1981), מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1.

שידעה להגביה עוף ולהעמיק חקור בזכרה של ההיסטוריה, רויית הסבל הקיומי [...] בזיכרוני נותרה ההתרשמות של נוכחות אישיות דגולה בראשית התפתחותה והתרוממותה".⁷⁹

באוגוסט 1938 התכונן אחיו הבכור של יצחק, מנחם, לעלייתו ארצה, שהייתה כרוכה בהוצאה כספית ניכרת. מנחם כתב לטובה (טונוקה) פישגרונד (גבל) חברתו לקן השומר הדתי בקרקוב, שהקדימה ועלתה ארצה: "כסף הכין לי יצחק. אין לך מושג כמה אני מאושר עם האח הזה שלי. בבית לא רוצים לתת לי אף פרוטה, והוא מממן לי מעבודתו את כל העלייה שלי. איזה אושר כאשר יש אח כזה [...] בבית שלי אין פרנסה, יצחק הוא המפרנס היחיד".⁸⁰ הסתייגות ההורים מהצטרפות בניהם ובנותיהם לתנועה, לקיבוצי ההכשרה ומעלייתם ארצה, חוזרת ועולה בעדויות ובזיכרונות של רבים מחברי השומר הדתי. בנות נאלצו לברוח בהיחבא מהבית כדי להצטרף לקיבוץ הכשרה ועלייה. הצעירים מרדו בהוריהם עקב תחושה עמוקה שאין תוחלת ליהדות פולין, ובעיקר שעתיד האומה הוא רק בארץ מולדתה.

יצחק רוזנברג לא יצא להכשרה ולא זכה לעלות ארצה ולהגשים את דרך התנועה. נראה לי שההסבר אינו חולשת הנאמנות והמחויבות שלו לתנועה, אלא נאמנות ומחויבות עמוקה להוריו. רבים מחברי השומר הדתי נקלעו למתח בין השאיפה העזה להגשמה ובין החובה לכבד את ההורים ולהוות להם משען כלכלי. סוגיה זו עלתה לדיון בכנסייה (=הוועידה) השלישית של השומר הדתי, ב-1936. דב קנוהל טען שחובת הבוגרים לצאת להכשרה גוברת על חובתם לשאת בנטל פרנסת המשפחה.⁸¹ דעתו זו לא שיקפה את הלך הרוח בשומר הדתי. יצחק נותר עם הוריו ופרנס אותם, סעד את אימו עד שנפטרה ואת אביו עד שנספה.⁸²

בשנותיה הראשונות של כנסת השומר הדתי, שנוסדה בפולין בשנות ה-20, התנהל דיון ער בין ראשיה לראשי המזרחי ותנועת תורה-ועבודה. התנועה הבוגרת ביקשה להגביל את משך החברות בתנועת הנוער, ולהבטיח כי בוגריה יצטרפו לתנועה הבוגרת. הנהגת השומר הדתי טענה כי חברות בתנועת הנוער יכולה להיות עד גיל 25 ומעלה. ההנהגה ביקשה לעצב את תנועת הנוער כהוויית חיים מלאה המובילה תהליך חינוכי, וממנו הגשמה בקיבוץ דתי בארץ ישראל. התנועה הבוגרת ביקשה לראות בה כלי להכנת צעירים לחברות במפלגה. פעילותו ארוכת השנים של יצחק רוזנברג בשומר הדתי, עד שנרצח באושוויץ, בגיל 25, (להלן), מעידה כי בתחום זה זכו ראשי השומר הדתי להישג, אף כי במהלך השנים ויתרה השומר הדתי על תביעה נחרצת זו. סביר מאד שתנאי המלחמה שינו גם מציאות זו לבלי הכר.

79. דב אברון לשאול רז, "ז' באדר א' תשמ"א, 1981, מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1. ד"ר דב אברון (אברמוביץ), 1917-2013, חבר פעיל בשומר הדתי, לימים איש חינוך, מנהל בית הספר התיכון עירוני דתי, ב-ג בתל אביב (צייטלין), דוקטור בהיסטוריה, פרסם כמה מאמרים ותרם רבות למחקר כנסת השומר הדתי בפולין.

80. כ"ח בסיוון תרצ"ח, 27.6.1938, מעיזבונו של טובה פישגרונד. תודתי לבנה, ד"ר חיים גלבו, שהעמיד לרשותי אוצר מכתבים זה. חלקם פורסמו: יהודית הלפר (עורכת), מכתבים משם זיכרונות מכאן, סיפור חיים, ישראל, 2012, עמ' 49-51, הקטע הנ"ל הושמט בעריכה.

81. ד"ח הכנסייה השלישית, ורשה תרצ"ז, 1937, עמ' 32; א' אר' (ליך), "ימים אפורים", אורחות, עמ' 51-53. דב קנוהל, בז'אני תרע"א - ירושלים תשמ"ח, 1988-1911. ממיסדי בני עקיבא בגליציה המזרחית. עלה ארצה בתרצ"ה, אוקטובר 1934, והקים עם חבריו את קבוצת אברהם. חבר הנהלה ארצית של בני עקיבא ומזכיר חֶבֶר הקבוצות של הפועל המזרחי (הקיבוץ הדתי). ב'1935 יצא בשליחות לתנועת הנוער הציונית-דתית בפולין, ונטל חלק בכנסייה השלישית. התנדב כלוחם לבריגדה היהודית, ונרתם לסייע לשארית הפליטה בפולין ובגרמניה. עם שובו עלה להתיישבות בכפר עציון. נפצע בקרב בגוש עציון, ניסן תש"ח, עם נפילת כפר עציון בקרב נלקח בשבי, לאחר שחרורו הקים את ארכיון גוש עציון, ממיסדי ומובילי אגודת בני גוש עציון, ליקט וערך את הספר המכונן, גוש עציון במלחמתו, ירושלים, תשי"ד, תשי"ז, תשס"ט.

82. להלן נראה שבראשית המלחמה שקל לנסות להגיע לארץ ישראל יחד עם אחותו, אך הרעיון נגנז, כנראה מאותה סיבה.

"הגורל מושל באדם" - ימי השואה

את חיבורו האוטוביוגרפי חתם יצחק במילים: "העתיד עוד לא אמר את דברו ומה שיקרה בעתיד אינו ידוע לי מפני שלא האדם מושל בגורלו כי אם הגורל מושל בו". העתיד, כידוע לנו, היה מר ואכזר. להלן אנסה ללקט פירורים מהמעט שיודעים אנו על קורותיו של יצחק וחבריו לתנועה בזגלמביה בשנות השואה.⁸³

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, ספטמבר 1939, נכבשה זגלמביה וסופחה לרייך השלישי. בשנתיים הראשונות היה גורל יהודי זגלמביה מעט פחות נורא מגורל היהודים בשטחי הגנרל-גוברנמנט. היהודים בזגלמביה ספגו פגיעות קשות, התעללויות והתנכלויות, אולם עדיין לא הוקמו גטאות. היהודים המשיכו לנוע במרחב במידה מסוימת של חופש והצליחו לשמור, במגבלות ובקשיים, על קשר עם חבריהם במרכז פולין ובמדינות החופשיות. באמצע 1942 השתנה מצבם לרעה, ובתוך שנה הושמדה יהדות זגלמביה.

עם פרוץ המלחמה וכיבוש פולין, התארגנו חברי תנועות הנוער בפולין, ובהן כנסת השומר הדתי, למפעל חילוץ והצלה. בזכות פְּרָצָה שנותרה פתוחה בצפון מזרח פולין אל ליטא החופשית, נמלטו רבים מהם מציפורני הנאצים והגיעו ארצה דרך ליטא מוסקבה, אודסה, או דרך המזרח הרחוק.⁸⁴ מאות חברי השומר הדתי, ובהם שאול רוזנברג (רז), אחיו של יצחק, נענו לקריאת התנועה ויצאו, מעט אחרי פרוץ המלחמה, במסע ארוך לוויילנה, בירת ליטא החופשית. בכל תחנה המתינו להם חברי התנועה, קלטו אותם והדריכו אותם לתחנה הבאה. בוויילנה הם התארגנו בקיבוצי עלייה מאולתרים. במבצע שהוביל עורך הדין זרח ורהפטיג יצאו רבים מהם, ושאול ביניהם, מזרחה לברית המועצות, ומשם בדרך מפותלת לארץ ישראל.⁸⁵ יצחק נותר עם אביו ואחיותיו בזוויירצ'ה. אל תדאג לנו, אלוהים שומר עלינו, כתב לשאול לוויילנה בכ"ח בכסלו תרצ"ט, 21 בדצמבר 1939. נראה שבראשית המלחמה תכנן יצחק עם אחותו יפה לנסות להגיע לארץ ישראל, אך לא היו ברשותו 150 זלוטי למימון הנסיעה. המידע על תוכנית זו עמום, סביר שגם האחריות למשפחה מנעה מהם לצאת למסע. המצוקה הכלכלית החריפה, אביו חלה, והם סבלו מאוד בחורף. בקיץ ת"ש, 1940, הקימו מצבה על קברה של אימם, שנפטרה ככל הנראה שנה קודם לכן.⁸⁶ באותם ימים כתבה אחותם, יפה, בפולנית, לאחיהם מנחם בקבוצת אברהם בארץ ישראל ושיקפה את רוחם:

83. המידע על חברי השומר הדתי ובני עקיבא בשואה מצומצם; מחקר תנועות הנוער הציוניות בשואה כמעט שלא התייחס אליהם. שני מאמרים מחקריים מוקדשים לנוער הציוני-דתי בשואה: פנינה מיזליש, "בני עקיבא והשומר הדתי בפולין ובליטא בתקופת השואה", דפים לחקר תקופת השואה, ט (תשנ"א), עמ' 177-178 (להלן מיזליש, בני עקיבא והשומר הדתי, תשנ"א); פורסם בשינויים ובתוספת פרק אחרי המלחמה: "המזרחי" ו'תורה-ועבודה' ותנועות הנוער שלהן בפולין ובליטא בתקופת השואה ואחריה (1939-1949), אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: היבטים היסטוריים, כרך שני, רמת גן תשס"ג (להלן מיזליש, המזרחי ותורה-ועבודה, תשס"ג); יעל פלד, "פועלו ואחריותו של השומר הדתי בגטו קרקוב, בשנים 1942-1943", ילקוט מורשת לתיעוד ולעיון, סג (אייר תשנ"ז), עמ' 77-82.

84. יוחנן בן יעקב, "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בתקופת השואה", גרסאלה בן דרור (עורכת), ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות, 103 (20) (טבת תשפ"ג, דצמבר 2022), עמ' 118-77; המאמר המלא, יוחנן בן יעקב, "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בפולין בימי השואה, א"; הנ"ל, "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בפולין בימי השואה, ב - הצלה מול הגנה", פורסמו באתר האינטרנט, יב"ן:

<https://yavin.co.il/?p=2167>; <https://yavin.co.il/?p=2113>

85. זרח ורהפטיג, פליט ושריד, ירושלים תשמ"ד; יעקב אבן חן (אדלשטיין), תנועה בסערת מלחמה, תל אביב, תשמ"ד.

86. מרים שלזינגר (לימים גרין), חברת השומר הדתי בעיר סטשמישיץ הסמוכה לזוויירצ'ה, זכרה שגם אמה, ברינדל, העמידה מצבה על קברו של אישה, מנחם, שנפטר בשנת 1940, זהר, "ריאיון עם סבתא מרים", (ללא תאריך), מסמך פנימי בידי המשפחה.

רצוי לשתוק - שתיקה המדברת בעד הכל [...] כאב צורב על הנעורים העוברים בתוגה שכזאת. החיים שלנו עצובים, אולם אנו מאושרים שמסוגלים להבין אותם - אין לייאוש גישה אלינו. להכיר את עצמך ולהבין את כל מה שלפנינו וכל מה שאחרינו [...] זה אושר גדול. אביב נהדר, העשב עולה על קברה של יקירתנו [האם]. אל תתעצבו ואל תהיה לדברי השפעה מצערת. הוטל עלינו לחוות עמוק, רחב והיטב. ה'יו שקטים, בריאים ומאושרים, שלכם לעד, יפה.⁸⁷

ב-1940 שיגר יצחק מכתבים לבני משפחתו, לקבוצת אברהם בארץ ולחברי התנועה. הוא דיווח על חברים וחברות שנמלטו לליטא, והתעניין בתנועה ובארץ. מנחם כתב מקבוצת אברהם למשפחתו בזווירצ'ה, שנשא לאישה את רבקה. אביהם, יצחק והאחיות יפה ורבקה שיגרו ברכה על גבי טופס הצלב האדום, ועליה חתם גם: רזנברג יצחק ישראל.⁸⁸ בשנות המלחמה הנאצים הורו להוסיף לשמו של כל גבר יהודי את השם ישראל ולכל אישה את השם שרה, מכאן החתימה יצחק ישראל.

בתקופה הראשונה של מלחמת העולם השנייה המשיכו קיני השומר הדתי בזגלמביה לפעול באופן מחתרתי. בוגרים וראשי קינים נמלטו, אחרים גורשו. יצחק היה בין הבודדים שנותרו בעיר, הוא חידש את הפעילות התנועתית במחתרת. חברי השומר הדתי בזווירצ'ה נהגו להתאסף אצל יצחק בבית ולקיים פעילות תנועתית, יצחק הכין את מרבית ההרצאות. הם יצרו קשר עם יהודים בשווייץ וניסו לאתר דרכי הצלה. אחרי סיפוח זגלמביה לרייך השלישי התקיימה בבית משפחת רזנברג אסיפת חברי השומר הדתי, בה נמסר דו"ח פעילות תנועתית, נבחנה אפשרות להקים הנהגה ראשית של התנועה לגליל זגלמביה; נדונה שאלת עזרה הדדית בין החברים; הוצג רעיון הקמת קיבוץ - חווה משותפת לכלל תנועות הנוער. יצחק עמד בקשרים עם חברי התנועה בקרקוב ובוורשה,⁸⁹ היה בין הפעילים בהתארגנות הגלילית של השומר הדתי, וערך ביקורים בקינים בגליל. בסוף השנה הראשונה למלחמה התקיים כינוס גלילי בבנדין, שכלל שבת משותפת. יצחק מאיר שנקר, יצחק רזנברג, ישראל טנצר, יונה גרין, שלמה רוגובסקי וישעיהו ארליך היו חברי הנהגת השומר הדתי בזגלמביה בשנות החורבן.⁹⁰ לצידם פעלו חברים נוספים במשימות חינוכיות וארגוניות. יעקב ליברמנש, חבר השומר הדתי בזווירצ'ה, שימש בתקופת המלחמה כעוזרו האישי של יצחק רזנברג. בזכות מראהו הארי הצליח

87. י' בסיוון ת"ש, 16.6.1940, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1, התרגום שלו.

88. כ"ב בטבת ת"ש, 3.1.1940; כ"ז בשבט ת"ש, 1.2.1940; י"א באדר ת"ש, 20.2.1940, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1, ובתרגומו מפולנית.

89. מכתבו של מרדכי קשב לשאול רז, 21.2.1983, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1.

90. יצחק מאיר שנקר, ממייסדי השומר הדתי במייכוב, זגלמביה, רב בית הכנסת מוריה בוורשה וחבר ההנהגה הראשית של השומר הדתי בפולין, חבר הנהגת גליל קרקוב וראש קן השומר הדתי בסוסנוביץ. בשואה ייצג את השומר הדתי בהתארגנות תנועות הנוער החלוציות בגליציה המערבית ובזגלמביה, נספה בשואה; ישראל טנצר, ראש קן השומר הדתי בסוסנוביץ וחבר הנהגת השומר הדתי בזגלמביה, נספה בשואה; יונה גרין, ממייסדי קן השומר הדתי בסטשמישיץ וראש הקן, חבר הנהגת השומר הדתי בזגלמביה לפני המלחמה ובמהלכה, שרד את השואה. דמות מרכזית בהנהגת שארית הפליטה הדתית לאומית במחנות העקורים בגרמניה, עלה ארצה והיה איש הפועל המזרחי. יונה גרין, כנפי יונה: זיכרונות מימי השואה, בעריכת אסתר פרבשטיין, חיים שלם ויוחנן בן יעקב, ירושלים 2022; שלמה רוגובסקי, איש סוסנוביץ וראש קן השומר הדתי בה; נספה בשואה זמן קצר לפני תום המלחמה; ישעיהו ארליך, יליד זווירצ'ה, ראש קן השומר הדתי בבנדין, חבר הנהגת השומר הדתי בזגלמביה. בפרוץ המלחמה גויס לצבא הפולני, חזר לבנדין וריכז את הנוער הדתי. באפריל 1943 יצא מבנדין עם קבוצת חברי תנועות הנוער בתקווה להיחלץ באמצעות דרכונים דרום-אמריקאיים (להלן, "פרשת הדרכיות מז'נבה"). הקבוצה נתפסה, ונשלחה לאושוויץ. ישעיהו עבד בזונדרקומנדו, שרד, עלה ארצה והצטרף לכפר עציון. נהרג בקרב האחרון בכפר עציון, ד' באייר תש"ח, 13.5.1948.

לחמוק מהגטו מספר פעמים בשליחות המחתרת.⁹¹ חברי ההנהגה דאגו לפעילות חינוכית, לעזרה הדדית לחברים ולמשפחותיהם, לאיסוף כספים ובהמשך גם לזיוף תעודות, לחילוף חברים לסלובקיה, לרכישת נשק ולבניית בונקרים.

יצחק רוזנברג וחבריו להנהגה עמדו בקשר עם אישים מקורבים לשומר הדתי בגטו ורשה, ובהם הרב יצחק ניסנבוים, הלל צייטלין וברוך גוטסדינר. כולם זעקו לעזרה. ראשי הקינים בזגלמביה החליטו להטיל מס על החברים כדי לממן עזרה ומשלוח חבילות מזון וביגוד לחברי השומר הדתי בוורשה ובקרקוב, שאיתם עמדו בקשר, ולחברים שנשלחו למחנות עבודה נאציים. כאשר חברים יצחק מאיר שנקר נתפס ונשלח למחנה ריכוז הצליחה הנהגת השומר הדתי בזגלמביה לשחרר אותו, והוא שב לפעילות באזור.⁹² "השומר הדתי הראה בשנות המלחמה הראשונות חיוניות רבה" כתבה מרים אוקס, חברת השומר הדתי מדמברובה גורניצה הסמוכה לזוויירצ'ה, שהשתתפה בפעילות זו.⁹³

על פי הוראת הנאצים הוקם בזגלמביה יודנרט מרכזי, צֶנְטְרָלְנֶה, בראשות משה (מוניק) מרין, דמות שנויה במחלוקת, ששלט ביד רמה על הקהילות היהודיות במרחב. בחסות היודנרט קמה הנהלה משותפת לתנועות הנוער בזגלמביה ובה: ארבעה נציגי הנוער הציוני, ארבעה נציגי השומר הדתי ושני נציגי הקיבוץ המאוחד והשומר הצעיר.⁹⁴ אחד מנציגי השומר הדתי בהנהלה היה יצחק רוזנברג. ראשי התנועות פנו ליודנרט בבקשה להעמיד לרשותם שטח של כ-400 דונם בפרבר שרודולה במרחק שלושה ק"מ מבנדין, כדי להפעיל שם חווה חקלאית, פארמה, במתכונת קיבוצי ההכשרה לפני המלחמה. היודנרט נענה והגרמנים לא התנגדו. כנציג השומר הדתי היה יצחק רוזנברג שותף להקמת החווה ולהפעלתה. בחווה עבדו כ-60 חברי התנועות דרור, גורדוניה, השומר הצעיר, הנוער הציוני והשומר הדתי. חברי השומר הדתי הצטרפו לחווה אחרי שהובטחה כשרות המזון. מטעמים דתיים ויתכן שלאור המחויבות המשפחתית החזקה, רוב הזמן הייתה בחווה נציגות קטנה של השומר הדתי. אנשי החווה ניצלו את ריחוק המקום מעיני הגרמנים והתהלכו ללא טלאי צהוב, עבדו בחקלאות ובאחזקת המקום, קיימו פעילות חינוכית ציונית והכינו בונקר. החווה הייתה מרכז פעילות התנועות בשנים הראשונות לכיבוש, בחווה התכנסו מאות חברי התנועות. ראשי היודנרטא איימו על הצעירים כי

91. יעקב ליברמנש, מראינת פנינה מיזליש, 10.12.1984 [רשום בטעות 1985], אצ"ד, ראינות שואה, 12, עמ' 1 [להלן ליברמנש, ריאיון].

92. יעקב ליברמנש, "השומר הדתי בגיטאות שלזיה: קטעים מתוך היומן", נתיבה 2161, ה' בשבט תש"ה, גיליון כג-כד [רצג-ד], עמ' 6 [להלן ליברמנש, מתוך היומן]; מיזליש, בני עקיבא והשומר הדתי, תשנ"א; הנ"ל, המזרחי ותורה-ועבודה. על שחרורו של יצחק מאיר שנקר, יונה גרין, כנפי יונה (לעיל, הע' 90), עמ' 40-41.

93. מרים אוקס, "השומר הדתי בשואה בחבל זגלמביה", איגרת לחיילנו, [ללא תאריך], 3, כפר עציון, אג"ע, תיק אישי שלום קרניאל; אבי רות (שבתאי דון יחיא), "יריות מתוך המערה", הצפה, 7.12.1943, עמ' 2-3. מיזליש ציינה בטעות במאמרה הנ"ל, הערה 75, שמרים אוקס נפלה בקרב בכפר עציון. מרים אוקס (לוינוביץ, שרויטמן) שרדה את השואה בדרך מופלאה (יוחנן בן יעקב, "סופן המר של קהילות זגלמביה", "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בפולין בימי השואה, א" (לעיל, הע' 84, שם הפנייה למאמר המלא). מרים התאלמנה במלחמת העצמאות, בן זוגה, יהושע לוינוביץ, היה חבר הנהגת השומר הדתי בפולין, עלה ארצה, הצטרף לקבוצת אברהם, חבר כפר עציון, נפל בקרב האחרון בכפר עציון, ד' באייר תש"ח, 13.5.1948. מרים נישאה שנית לאברהם שרויטמן ונפטרה ב"ח בכסלו תשל"ו, 22.11.1975.

94. רבקה פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה, בית לוחמי הגיטאות, תשמ"ז, עמ' 255-260; מרים אוקס, "כוס היגונים של יהודי בנדין, עדות חברת השומר הדתי", פארייניקונג, איחוד (האיחוד הציוני הסוציאליסטי של הפועלים), תל אביב, מספר 189, 12.11.1943, הארכיון הציוני המרכזי, S261158; ארכיון בית לוחמי הגיטאות (להלן: אב"ג), III, 018807, אצ"ד, שואה ושארית הפליטה, חט' 008, ת-7; בשינויים קלים, צרור ידיעות יג, מזכירות הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 11.11.1943, ארכיון יד טבנקין, אפעל, 1-21-21.

ישולחו למחנות עבודה אם לא תיפסק הפעילות הבלתי חוקית, הצעירים המשיכו במעשיהם במחתרת. באביב 1941 הגיעו תנועות הנוער בזוגלמביה לשיא פעילותן בימי המלחמה: כ-1,400 חברים ובהם כ-150 חברי השומר הדתי.⁹⁵

כאשר הסתבר שהיודנט משתף פעולה עם הגסטפו החליטו תנועות הנוער להפסיק כל שיתוף פעולה איתו, ולא להיענות לתפקידי שיטור מטעמו. כשהמצב החמיר הופסקה הפעילות החינוכית לצעירים, ועיקר תשומת הלב של הנהגות התנועות הוסבה להצלה ולהגנה-מרד.⁹⁶ בחווה בשרודולה נפגשו חברי הפורום עם מרדכי אנילביץ, ראש הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה (א"ל), שהגיע מוורשה לזוגלמביה בקיץ 1942 ושהה בה כמה שבועות. הוא עורר את חברי התנועות להקים מחתרת לוחמת. בפגישות אלו ייצגו את השומר הדתי, ככל הנראה, יצחק רוזנברג, יצחק מאיר שנקר וישראל טנצר.⁹⁷ יצחק היה נציג השומר הדתי גם בפורום נציגי התנועות שהתכנס בסוסנוביץ הסמוכה. במפגשים אלו הוחלט על מפעל הצלה והגנה משותף. ככל הנראה, היה יצחק שותף לפגישה לילית של ראשי התנועות עם מרדכי אנילביץ, כ"ו במנחם-אב תש"ב, 9 באוגוסט 1942. פגישה נוספת עם אנילביץ התקיימה בבונקר ב-12 לאוגוסט 1942.⁹⁸

הגירויים המהירים מקהילות זוגלמביה בקיץ 1942 הפתיעו אותם, קטעו את הפעילות ומנעו מימוש חלק מהתוכניות. לאחר התלבטויות החליטה הנהגת השומר הדתי לפעול להצלת חברים באמצעות הברחת הגבול לסלובקיה. דב אברמצ'יק, חבר השומר הדתי ממייכוב, נשלח כנציג השומר הדתי עם קבוצת חברים מתנועות הנוער לבדוק אפשרות חילוץ בדרך זו, והגיע ב-1943 לסלובקיה ומשם לבודפשט. אברמצ'יק דיווח לארץ על פעילות השומר הדתי בזוגלמביה ב-1943, ובין הפעילים ציין את יצחק רוזנברג.⁹⁹ שאול רז דיווח לרב נריה, ביום כ"ח באייר תש"ד, 21 במאי 1944: "ודאי ייפלא ממך העניין עם יצחק. נמלט חניך שלי (מקבוצת סיני) מהעיר והתגורר בהונגריה. הוא סיפר במכתב כי יצחק הובילו לגבול ולא אבה לעבור. חזר לתופת".¹⁰⁰ חניך של שאול מהקן בזווייצ'ה נמלט מזוגלמביה והצליח להגיע לסלובקיה ומשם להונגריה, שתיהן היו חופשיות וטרם נכבשו על ידי הנאצים (אין לנו פרטים נוספים על אירוע זה). סביר שיצחק נשען בפעולה זו על הרשת המחתרתית שנפרסה באזור הגבול עם סלובקיה. ועוד יש להניח שיצחק נמנע מלחמוק באותה דרך ובאותה הזדמנות ממרחב הכיבוש הנאצי, למרות שכנראה הדרך הייתה פתוחה בפניו, מתוך אחריות למשפחתו ולחבריו בשומר הדתי בזווייצ'ה ובזוגלמביה כולה. שמואל רוזנצווייג (רון) היה קרוב מאד ליצחק ובאותה תקופה ושרר ביניהם שיתוף פעולה בפעילות המחתרתית. שמואל כתב לשאול, שכנראה מטעמי מידור

95. ליברמנש, מתוך היום; ליברמנש, ריאיון; שלמה נצר, "בנדין", ישראל גוטמן (עורך ראשי), האנציקלופדיה של השואה, א, 1990, עמ' 197-196; מרכז מורשת יהדות פולין, "בנדין", <http://www.moreshtyahadutpolin.org/glossary/236.html>; אביה רונן, נידונה לחיים: יומניה וחייה של חייקה קלינגר, חיפה 2011 (להלן: רונן, נידונה לחיים); דוד ליוור, עיר המתים, תל אביב תש"ו, מיידש אברהם שמואל שטיין, <https://benyehuda.org/read/11668>; מרדכי קשב, מראשוני החווה בשרודולה, לשאול רז, 21.2.1983, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1.

96. אלו המושגים בהם השתמשו באותם ימים חברי התנועות לציין את שתי המגמות: האחת - פעולת חילוץ והצלה, השנייה - מרד לוחם. בתנועות התנהלו דיונים סוערים איזו מגמה להעדיף, הצלה או הגנה.

97. שמואל רון, זיכרונות, מאיר שמעון גשורי (עורך), ספר סוסנוביץ והסביבה, ב, תל אביב, 1974, עמ' 179; מיזליש, בני עקיבא והשומר הדתי, תשנ"א; ליברמנש, מתוך היום; פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין (לעיל, הע' 94), עמ' 261-262.

98. מרדכי קשב לשאול רז, 21.2.1983, מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1.

99. דב אברמצ'יק מבודפשט למשה קרונה בארץ, 28.1.1944, אבל"ג, ארכיון לשכת הקשר בקושטא, מכתבים נכנסים, 026132; שם, העתקי מכתבים מפולין לנציגי ארגון החלוץ בקושטא ובשווייץ, 018807; חוה אשכולי, ערבות יהודית במבחן: הציונות הדתית בארץ ישראל נוכח השואה, 1939-1945, קובץ תעודות, רמת גן, 2012, מסמך 1944.4, עמ' 412-414 [להלן, אשכולי, ערבות יהודית]. תודתי לד"ר חוה אשכולי, שהעמידה לרשותי תרגום מכתבו החשוב של דב אברמצ'יק, ששמור אצלה ותורגם לבקשתה על ידי פרופ' דן מכמן.

100. מעיזבוננו של הרב מ"צ נריה, באדיבות ארכיון בית נריה. שאול רז היה ממטנדבי היישוב בצבא הבריטי ושירת במדבר המערבי.

מחתרתית: "לא ידעתי על פעולות הצלה בהרים שיצחק עסק בהם למען חניכיו".¹⁰¹ נראה מדבריו שהמקרה הנ"ל, לא היה בודד, מסתבר שיצחק עסק בפעילות זו באותה עת. שתי עדויות מחזקות הנחה זו: דבריה של מרים אוקס חברת השומר הדתי על חילוף חברים לסלובקיה,¹⁰² ומכתבו הנ"ל של אברמצי'ק, שמציין גם דרך מילוט זו.¹⁰³ יצחק ניסה לפעול לחילוף ולהצלה בשני הערוצים - הברחת הגבולות בדרכי ההרים לסלובקיה וגם באמצעות הדרכיות (להלן).

פרשת ה"דרכיות" מז'נבה

שתי לשכות קשר עם חברי תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה פעלו באירופה. האחת בקושטא (איסטנבול) שבתורכיה, ובה פעל וניה פומרנץ (זאב הדרי), חבר קיבוץ גבעת השלושה, נציג הקיבוץ המאוחד. השנייה בז'נבה שבשווייץ, אותה ריכז נתן שוואלב (דרור),¹⁰⁴ נציג תנועת החלוץ, איש גורדוניה וחבר קיבוץ חולדה. הקשרים התנהלו באמצעות מכתבים מוצפנים בסגנון משפחתי תמים, שיגור חבילות מזון, כסף ומסמכים בדואר וגם על ידי בלדרים.

קבוצה מחתרית של חברי תנועות הנוער התארגנה ופעלה בזווייץ, זייפה תעודות אריות, גייסה אקדחים והתאמנה בהם.¹⁰⁵ יצחק רוזנברג, שהיה חבר פעיל בקבוצה זו, תמך במרידה לוחמת שלקראתה התארגנה הקבוצה. מרד לא התחולל ויצחק הצר על כך. בעקבות גירוש יהודים מבנדין ומסוסנוביץ, 1942, נמלטו חברי התנועות לזווייץ. בקליטת הפליטים שם עסקו חברי ועדה שהוקמה ופעלה במחתרת: יצחק רוזנברג, שמואל רוזנצווייג (רון) ובולוק קוז'וך.¹⁰⁶ היהודים הועסקו שם בבית חרושת גדול לייצור מדים עבור הלופטוואפה, וגירושם מזווייץ' להשמדה נדחה. יצחק רוזנברג הודיע לשוואלב בז'נבה על התארגנות הוועדה לקליטת פליטי בנדין וסוסנוביץ ועל הצורך בעזרה כספית. שוואלב דיווח על כך ללשכה בקושטא. הכסף ששלח שוואלב מז'נבה לוועדה איחר את המועד.¹⁰⁷

באביב 1943 התברר שהנאצים מאפשרים לנושאי דרכונים זרים לצאת למדינותיהם.¹⁰⁸ מחתרת תנועות הנוער בזגלמביה בחרה, אחרי ויכוחים, למלט חברים בדרך זו. הם שלחו ללשכה בז'נבה תמונות ופרטים אישיים, ושם השיגו עבורם דרכונים - דרכיות, ותעודות חסות של מדינות דרום-אמריקאיות והעבירו אותם בחזרה. יונה גרין שיגר בדואר מכתבים מוצפנים ותמונות לז'נבה באמצעות נוכרי ששיתף פעולה תמורת תשלום הגון. בזיכרונותיו ציין גרין כמה מחבריו שהיו

101. שמואל רון (רוזנצווייג) לשאול רז, 11.5.1984, מעיזבנו של שאול רז, לעיל הע' 1.

102. מרים אוקס, עדות, בודפשט ב-20.9.1943 תרגום מגרמנית: "כוס היגונים של יהודי בנדין", (לעיל, הע' 94); **איגרת לחיילנו**, (לעיל, הע' 93).

103. דב אברמצי'ק למשה קרונה, 28.1.1944 (לעיל, הע' 99) (ראו מאמרי הנ"ל [נזכר בהע' 84], הע' 53, 54).

104. בזיכרונות יונה גרין, (לעיל, הע' 90), נזכר שוואלב בשם "סנונית", תרגום המילה שוואלב מפולנית.

105. ישראל ארליך, "זאבירצ'ה, לשבוע האבל", הצפה, 12.3.1945, עמ' 2.

106. **שמואל רוזנצווייג**, חבר השומר הצעיר מסוסנוביץ, פעיל בהנהגת תנועתו בזגלמביה, שרד את הגירוש הגדול ואת השואה. **בולק קוז'וך**, חבר הנהגת הנוער הציוני בסוסנוביץ, מהמעטים ששרדו את הגירוש הגדול, נתפס ונרצח, חנה שלומי, לדמותו של ישראל עזריאל קוז'וך, ראש תנועת "הנוער הציוני" בימי השואה בשלזיה, גבעת חביבה, 2002; אביהו רונן, נידונה לחיים, (לעיל, הע' 95) על פי המפתח.

107. רוזנברג לשוואלב, 10.8.1943, ארכיון תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון (להלן: אתה"ע), תיק יצחק רוזנברג 37A-III-52; שוואלב לוניה, קושטא, 12.9.1943; 2.9.1943; 6.9.1943; 12.9.1943, מעיזבנו של שאול רז, לעיל הע' 1.

108. חוה אשכולי, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח השואה, ירושלים תשס"ד, עמ' 65-66; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, 1942-1945, שדה בוקר, תשס"ט, (להלן: שלם, עת לעשות), עמ' 155-157. נתן שוואלב כתב מז'נבה לישראל ליבנדמן ברומניה, 2.6.1943: "בזמן האחרון התקשרו עמי חבריך שונים משלזיה עליונה (בנדסבורג, בנדין בשמה הגרמני), סוסנוביץ) [...] לאלה האחרונים אני עוזר בדרכיות דרום אמריקאיות. על סמך זה הם נכנסים למחנות שבויים ציביליים ופטורים מגירושם וממוות", אתה"ע, לשכת הקשר של החלוץ בז'נבה, 37A-III-5, תיק 6.

שותפים למפעל זה: ישראל טנצר, פלה ברייטברד, יצחק רוזנברג ויצחק מאיר שנקר (לעיל, הע' 90). בשיטה זו הצליחו כמה חברים מתנועות הנוער להיחלץ ולעלות לארץ, עד שנתיב זה נחשף על ידי הנאצים, כנראה בסיוע היודנרט, ונחסם. מאמצי התנועות לחלץ חברים לא פסקו, והם נעזרו באנשי קשר ובמברחים שהובילו את אנשיהם לגבול סלובקיה.¹⁰⁹

במכתביו לשוואלב בז'נבה, חוזר יצחק ומבקש לפגוש את "דרכה" - דרפייה, תעודת מסע, ולקבל סימן חיים מ"שליחה" - השליח הנוכרי שהעביר מסמכים מז'נבה לחברים בזגלמביה. ב-21 באוגוסט 1943 כתב יצחק לשוואלב: "הדוד חיסול אמור לבקר אותנו בזמן הקרוב. ישמח אותנו אם עוד לפני ביקורו נקבל ממך ידיעה על דורכה האהובה שלך". בתשובתו לרוזנברג מיום 25 באוגוסט 1943 ניסה שוואלב לעודד והודיע שכמה חברות קיבלו דרכונים ולא גורשו.

ההתכתבות בין יצחק רוזנברג לנתן שוואלב, מלמדת את שעבר עליו באותם ימים. הוא גר עם משפחתו ברחוב אפטיקן 5, בעיר ורטנאו (השם הגרמני שניתן לזווייריץ'ה). הם חיו במצוקה חומרית חמורה, תחת איום בסילוק מהבית בשל אי יכולתם לשלם את דמי השכירות, חורף קשה, פיטוריו מבית החרושת ומעבר לעבודה בטחנת הקמח, תגובות לגירושם, קשרים עם חברי השומר הדתי, ועוד. ב-3 במאי 1943 כתב יצחק לשוואלב: "אני מבין מכך שלא שכחת אותי. בבקשה כתוב לי מה קורה אתך. אני בריא ומרוצה [...] אני שולח לך תמונה שלי ומבקש ממך מאד לשלוח לי תמונה שלך. אני מברך אותך מכל הלב מחכה לתשובתך".¹¹⁰ יצחק הסווה את העברת התמונה לז'נבה לצורך הנפקת דרכון בחילופי תמונות בין חברים ובני משפחה. בגלויה לארץ דרך לשכת הקשר בקושטא, מיום 11 במאי 1943 כתב יצחק:

יקירי, אני מבקש את שליחתכם על שתיקתי הממושכת כיוון שהייתי חולה ולא יכולתי להשיב מיד על דרישות השלום שלך ושל שרגאי. עכשיו אני כבר בריא, תודה לאל ובקרוב אציין את יום הולדתי העשרים וחמש. כאשר אני חושב על כך ששנים כה רבות כבר עברו מאז שהייתי יחד אתך ב"קבוצת אברהם", ועם אחי מנחם ושאוול, מתעוררים בי געגועים אליכם ובמיוחד לדרכיה הקטנה והאהובה. לעיתים קרובות אני מאד לא שקט בקשר לקטנה זו, כי הרי תמיד הייתה דרכיה חלשה וחולנית. הלוואי ויכולתי לדעת איך הולך לה כעת. אחרי שנים רבות היא חייבת כעת להיות די יפה הלא כן? כתוב לי בבקשה מה עושה הדודה מולדת והדוד שרגאי קיבוצבסקי. מדוע שותק קרונה ומה שלומך אתה? משפחת ה[שומר] הדתי דורשת בלבביות בשלומך. גם אבי ואחיותי - שיינדל [יפה] שהיא כבר בת 21, ורבקה שכבר אינה ילדה, היא כבר בת 19, מברכים אותך מקרב לב. אני מודה לך שוב על דרישות השלום שלך ומנשק רבות את דרכיה האהובה.¹¹¹

כאמור, המכתבים מוצפנים. לדוגמה: "הייתי חולה" כוונתו לקשיים בפעילות. "קבוצת אברהם" - כנראה קן השומר הדתי שבו חונכו להגשמה בקבוצת אברהם בארץ ישראל, ייתכן שכוונתו לקבוצה חינוכית בשם אברהם שפעלה בקן, או לשכבה הבוגרת בקן. "דרכיה" (במכתבים אחרים דרכה, דורקה) = דרכון או תעודת חסות של מדינה זרה. "הדודה מולדת" = ארץ ישראל; "הדוד שרגאי" = שלמה זלמן שרגאי, ראש תנועת תורה-ועבודה העולמית, תל אביב; "קבוצבסקי" = הקיבוצים הדתיים בארץ; "קרונה" = משה קרונה, חבר השומר הדתי, וראש הנהגת התנועה עד עלותו

109. עיר המתים (לעיל הערה 95), עמ' 105-108; שמואל רון, "נדודים ומרי", ספר סוסנוביץ והסביבה, (לעיל הע' 97), עמ' 181; פרליס, תנועות הנוער החלוציות בפולין (לעיל, הע' 94), עמ' 270-273; לוי אריה שריד, במבחן הענות והפדות, א, תל אביב תשנ"ז, עמ' 480-483; שלם, עת לעשות, עמ' 154-162; רונן, נידונה לחיים (לעיל, הע' 95), עמ' 244-255.

110. אתה"ע, תיק יצחק רוזנברג, III 37A-1-52 (תרגום מכתב יד בגרמנית).

111. אבל"ג, מכתבים נכנסים 26654. מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1. נראה שהמכתב שוגר לחברי התנועה בארץ, תשובתם להלן, (הע' 115).

ארצה ב-1938. השתלב בארץ בפועל המזרחי ובסוכנות היהודית. בימי המלחמה עמד בראש המזכירות העולמית של תנועות הנוער הציוניות-דתיות הקשורות לתנועת תורה-ועבודה, וייצג את תנועת תורה-ועבודה במוסד לעלייה ב.¹¹²

שוואלב השיב ליצחק ב-29 במאי 1943. הוא אישר ש"צילומק" (התמונה ששלח יצחק) הגיע. שוואלב דרש בשלום חבריו של רוזנברג לתנועה, יצחק מאיר שנקר ויונה גרין. את מכתבי גרין קרא. "משמח אותי שהוא התארס, מסור בבקשה לו ולארוסתו כל טוב ממני ומדרכה".¹¹³ ייתכן שהכוונה להעביר דרכון משפחתי משותף לו ולעוד חברה במתכונת הנישואים הפיקטיביים לפני המלחמה, שבאמצעותם עלו ארצה בסרטיפיקט אחד שני בני זוג.¹¹⁴ מכתב תשובה שלחו ליצחק חברי התנועה בארץ ישראל, חברי קבוצת אברהם?, ב-3 ביוני, תשובה למכתבו הנ"ל מיום 11 במאי 1943 (לעיל, הע' 111):

יצחק האהוב והמשפחה [...] אתה הראשון ממשפחתנו הנמצאת אתך שכותב לנו [...] אתמול במסיבת תה הקראנו לפני כל קרובינו את גלוייתך הראשונה ונזכרנו בזמנים עברו [...] היינו מאד שמחים לקבל תצלום ממך ומבני ביתך. הרי אתה יודע, יקירי, שתמונות מעוררות זיכרונות והייתי רוצה שגם אתה תימצא באלבום התמונות שלי [...] גם רעייתי, דרכיה, מצטרפת לבקשתי ואנו מקווים כי תמלא את בקשתנו. דודה מולדת ושרגאי דורשים בשלומך ואנו מצפים לתשובתך ולתשובת כל האחרים. אשלח לך בקרוב חבילת תשורה ואשמח בהזדמנות לשלוח גם לאחרים דבר מה.¹¹⁵

"המשפחה" = ייתכן שהכוונה לחברי קבוצת אברהם, ששכנה ליד כפר פינס, ומרבית חבריה היו יוצאי השומר הדתי ובני עקיבא בפולין, ואולי תנועת תורה-ועבודה. הכותבים מבקשים להודיע גם ל"קרובינו האחרים" = חברי השומר הדתי שהוא עומד אתם בקשר, שכן יצחק היה הראשון מהם שהצליח להעביר גלויה ללשכת הקשר בקושטא. במכתב נוסף ליצחק מקושטא, ב-4 ביולי 1943, הם חוזרים ומציינים: "אתה היחיד מכל משפחתנו אצלכם שכותב לנו". האם קיבל את חבילת השי שנשלחה אליו?¹¹⁶ מקושטא המשיכו לשגר מכתבים גם כאשר לא קיבלו ממנו מענה.

בתשובה למכתב שקיבל מרבקה רפפורט, חברתו לשומר הדתי מדומברובה גורניצה, כתב לה יצחק ב-27 ביוני 1943: מכתבך הוא "כקן אור ביום סתיו [...] אני יודע כמה אתם מתגעגעים למולדת. את יכולה להאמין שגם היא מזכירה את שמכם מידי יום ואיננה עוצמת עין בלילות ואין לה מנוח מדאגות אליכם".¹¹⁷ יצחק העביר לרבקה ולחבריה מסר שיש מי שדואג להם. הוא ראה עצמו אחראי לחברי התנועה בזווייצ'ה ובסביבתה בעת קשה זו.

112. רעיה אדלר-כהן, "הקשרים בין לשכת קשר של 'החלוץ' בז'נווה ל'אגנרלגוברנמנט', 1940-1942, לאור חליפת המכתבים בין נתן שוואלב לחדוה רוסק", אניטה שפירא (עורכת), מאסף לתולדות הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל אביב תש"ן, עמ' 143-164.

113. אתה"ע, תיק יצחק רוזנברג, 37A-1-52 III. ככל הידוע יונה גרין לא התארס באותם ימים. חברתו ולימים רעייתו, מרים שלזינגר, אף היא בת סטשמישיץ, פונתה על ידי הנאצים מהגיטו בהיותה בת 16 לערך, בעדויותיה לא ציינה אירוסין. כך גם בזיכרונותיו של יונה גרין (לעיל, הע' 90). הם נישאו אחרי המלחמה במחנות העקורים בגרמניה.

114. אירית צ'רניאבסקי, בעור שיניהם, על עלייתם של יהודי פולין לפני השואה, תל אביב, 2015; אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן, מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים, 2006.

115. אבל"ג, תיק 26678. המכתב הועבר דרך לשכת הקשר בקושטא. לא רחוק להניח שהמכתב נוסח על ידי אנשי לשכת הקשר בקושטא, על פי הקודים המקובלים בהתכתבות זו, ספק אם חבריו של יצחק בקבוצת אברהם בארץ הכירו שפת סתרים זו.

116. מכתב זה ועוד מכתבים כמוהם מצויים בעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1.

117. מעיזבוננו של שאול רז, לעיל הע' 1.

באביב 1943 הוקמו בזגלמביה גטאות, ומצב היהודים החמיר ובינוי אותה שנה הוחלט על חיסול הגטאות בזגלמביה. ב-21 ביוני 1943 גורשו לאושוויץ ראש היודנרט המרכזי (הצנטרלנה), משה (מוניק) מרין, ועוזריו. באותו חודש חוסלו כמה קהילות קטנות באזור. ככל הנראה על רקע זה כתב יצחק לזנבה ב-13 ביולי 1943: "אני רציתי הגנה, אבל יש כרגע ביקור של גרשון שביקר אותנו הרבה פעמים ולכן אני כותב לבד".¹¹⁸ "ביקור של גרשון" = גירוש למחנות. הוא וחברו יצחק מאיר שנקר עדיין ממתינים לדרכה. החבל סביב צווארם מתהדק, ולכן גבר הלחץ על שוואלב בזנבה לשגר "דרכה". שנקר כתב לשוואלב ב-19 ביולי 1943: "כתוב מיד ליצחק רזנברג [...] ידידי ומשתייך למשפחת קרונה. כתוב אם קבלת תמונתו וגם אם דברת עם צילומק. שדורכה תכתוב מיד ליצחק רזנברג פעם נוספת". יצחק רזנברג הודיע לשוואלב ב-10 באוגוסט 1943 שהוא בריא, שקיבל חבילה ושהיא עודדה אותו מאוד:

השבוע התחתן גרשונסקי ומסיבה זו חייקה, הנקה, הרשל, שנקר וקוז'יק הוזמנו אליו. היה שמח מאוד וקרובים מסוימים עברו אחר כך אלי [לזוויירצ'ה ...] הגנה לא יכולה להשתתף בחתונה בגלל מחלה ועל כך אני מיצר מאוד. דרכה לא פגשה פה את חתנה וכמו באחרונה תמיד אינה מרוצה [...] יתכן ובקרוב שוב תהיה לנו חתונה [...] הייתי רוצה לקבל סימן חיים מבתו שליחה.¹¹⁹

פרשת הדרכיות הסתבכה, חבורת חברי התנועות שיצאה מבנדין באפריל 1943 נתפסה על ידי הנאצים ונשלחה לאושוויץ.¹²⁰ ב-27 ביוני 1943 התקבל מבנדין רמז לאסון אשר יתכן ונגרם על ידי הדרכיות. שוואלב כתב ב-21 באוגוסט 1943: "ילדי דרכה לא חיים בטוב עם יציאה". שיבושים בקשר וגירוש למחנות הרצח של מי שהחזיקו דרכיות הבהירו שנסתם ערוץ הצלה זה, שבאמצעותו יצאו מזגלמביה מעטים בלבד.¹²¹ ברשימת מקבלי הדרכיות שהגיעה ארצה נכלל שמו של יצחק רזנברג, ונראה שנשלחה אליו דרכיה. אבל, בלשונו של יצחק, "הדוד חיסול" הקדים את "דרכה".¹²² ב-28 באוגוסט 1943 כתב שוואלב ליצחק שהוא מתפלא שאינו מזכיר במכתבו את דרכה; כנראה לא הגיעה אליו.¹²³ גם מכתב זה איחר את המועד. הגירוש הגדול מזגלמביה החל ב-1 באוגוסט 1943, ובו חוסלו גטאות בנדין וסוסנוביץ. במשך כשבועיים נשלחו לאושוויץ למעלה מ-30,000 יהודים. מכתבים וגלויות שנשלחו לחברים בזגלמביה, ובהם ליצחק רזנברג, בשלהי אוגוסט 1943 חזרו לשולח. שליח ששוגר לבנדין ולסביבתה לא מצא איש מאלה אליהם נשלח.¹²⁴ בימים

118. אתה"ע, תיק יצחק רזנברג, III 37A-1-52.

119. אתה"ע, תיק יצחק רזנברג, III 37A-1-52.

120. ככל הנראה הם הוסגרו לנאצים על ידי ראש היודנרטא. ד"ר אביהו רונן, חוקר השואה בזגלמביה, סבור שישעיהו ארליך, חבר השומר הדתי מבנדין (לעיל הערה 90), יצא עם קבוצת חברי התנועות השנייה בניסיון להיחלץ באמצעות דרכונים ותעודות מסע דרום-אמריקאיים. ארליך נשא עימו אוסף צילומים גדול של חברי כנסת השומר הדתי ושל כמה משפחות דתיות מבנדין ומסביבתה, במטרה לחלץ אותם ולהביאם ארצה. אוסף הצילומים הגיע עם ישעיהו לאושוויץ ונשכח לשנים רבות. ב-1997 התגלה ונערך זיהוי המצולמים ומ-2000 הם מוצגים בסאונה, במוזיאון אושוויץ-בירקנאו, אילנה שובל, "תסתכלו באלבום ותראו", ריאיון עם ד"ר אביהו רונן, על הצפון, 21.3.2002. הצילומים והזיהויים פורסמו *Before They Perished ... Photographs Found in Auschwitz*, eds. Kersten Brandt, Hanno Loewy & Krystyna

Oleksy, Auschwitz-Birkenau State Museum, Oświęcim and München, English, 2001-2002, אביהו רונן כתב מבוא לספר זה.

121. ארכיון ציוני מרכזי, S26.1132; אבל"ג, נכנס 018807-2; רונן, נידונה לחיים (לעיל, הע' 95), עמ' 287-288; מעיזבון שאול רז.

122. לשכות הקשר דיווחו לתנועת תורה ועבודה בארץ על קשר עם יצחק רזנברג וחברים נוספים מהשומר הדתי. קרונה כתב לזניה בקושתא, 19.9.1943, כי ראה את שמו של יצחק רזנברג ברשימת מקבלי הדרכונים (דרכיות), וכך כתב קרונה גם לאחיו, מנחם רזנברג: אשכולי, ערבות יהודית (לעיל, הע' 99), מסמכים 1943.59, 1943.60, עמ' 380-381; משה קרונה, אצ"ד, שואה ושארית הפליטה, חטיבה 008, תיק 19.

123. מעיזבון של שאול רז, לעיל הע' 1.

124. אתה"ע, לשכת הקשר של החלוץ בשווייץ, תיק 30, חט' 5-A3-37; אבל"ג, תיק 018807-2; אצ"ד, שואה ושארית הפליטה, חט' 008, 19; אשכולי, ערבות יהודית, 1943.52; 1943.59, 1943.60, עמ' 372-381.

27-26 באוגוסט 1943 חוסלה כמעט כל קהילת זוויירצ'ה, האחרונה בקהילות זגלמביה. ביום השני לגירוש גורשו גם יצחק ואביו לאושוויץ. בזוויירצ'ה נותרו יהודים מעטים והם גורשו ב-17 באוקטובר 1943.

קווים לדמותו של יצחק רוזנברג באימי השואה

שמואל רון (רוזנצווייג), איש השומר הצעיר בזגלמביה, כתב לשאול רז, שאנשי השומר הדתי בזוויירצ'ה עסקו בימי הכיבוש בעיקר בעבודה חינוכית ובעזרה הדדית. בין הבודדים שגילו נכונות לפעולות מחתרטיות בלט יצחק רוזנברג: זכור לי שאחיק (יצחק רוזנברג) היה 'זאב בודד' במובן של הפעילות המחתרתית [...] הוא לא היה ידוע בציבור כאיש מחתרת [...] כמובן, בתחום האישי הוא לא היה 'זאב בודד' [...] לא רק איתי מצא שפה משותפת [...] היו גם גבולות 'פתוחים' ו'סגורים' בינינו כפי שצריך להיות בין אנשי מחתרת, עם מלוא ההערכה הדדית ומלוא אמון הדדי.

את יצחק זכר שמואל כאיש:

אמון, מסירות נכונות לעשות וגם ידידות, שאפשר לסמוך עליו. ביקרתי בביתו (בית הוריק, משפחת רוזנברג) ומספר דברים זכורים לי. אני בטוח שהוריק סמכו עליו והאמינו בו. בביתו לא הרגשתי בחשדנות, ואם תשים לב לזמן ולנסיבות, הרי זה לא היה דבר שכיח ומובן [...] מה יכלו לעשות נערות ונערים צעירים כאלה? אולי הרעיון של הצלה הפיח בהם עוד כוחות ואמונה.¹²⁵

בשיחה עם שאול רז הוסיף: "יצחק היה בין המעטים שמאחוריו לא הייתה תנועה הוא היה מרדן, מהפכן. עד היום אני מרגיש את האמון שרחש לי".¹²⁶ שמואל רוזנצווייג הוסיף במכתבו לשאול רז הערה חשובה:

בקרב חברי השומר הדתי היו והיו חברים שרצו במרד והגנה [...] אינני רוצה לדבר בשם של אלו שמעלימים (או העלימו אז) את העובדות בקשר להשתתפות חברי השומר הדתי בפעולות הגנה או הצלה ... בתקופה מסוימת הכרתי לא מעט חברי השומר הדתי כיחידים ובשלהי 42-43 [...] היינו בתנאי שיתוף פעולה לא מבוטל. נראה שמעטים מחברי השומר הדתי הצטרפו למרד הלוחם נגד הנאצים. רבים מהם עסקו בפעולות הצלה והימלטות.¹²⁷

יעקב ליברמנט חזר וציין את יצחק כדמות המרכזית בין חברי השומר הדתי באותם ימים. בהנהגתו עסקו בהכנת תעודות מזויפות, בהשגת תעודות אריות ובהקמת בונקרים. כשאר תנועות הנוער גם הם התלבטו ודנו בשאלה: הצלה ובריחה או הגנה, מרד והצטרפות לפרטיזנים. לדבריו, חברי השומר הדתי בחרו בכל אחת מהאופציות הללו. הנשק שהצליחו לגייס היה דל. ליברמנט זכר שבאוגוסט 1943 בנו חברי השומר הדתי בשיתוף חברי הנוער הציוני בזוויירצ'ה בונקר ובו אגרו מזון ומים. בעת הגירוש התחבאו בו כמה מחברי השומר הדתי יחד עם חברים מהשומר הצעיר ומהנוער הציוני. יהודים גילו את המקום, ורבים נדחסו אליו. האוויר, המים והמזון אזלו. ליברמנט נמלט עם חבר מהנוער הציוני

125. שמואל רון לשאול רז, 11.5.1984, מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1. נראה שכוונתו גם לחברותם המשותפת בוועדה הנ"ל, שקלטה בזוויירצ'ה את פליטי הגירוש מבגדאד ומסוסנוביץ (לעיל ליד הע' 107); שמואל רון, עדות ביד ושם, 16.4.1959, חטיבה O.3, תיק 1290, פריט 355778, עמ' 26; הנ"ל, "קטעי זיכרונות", ילקוט מורשת, 16 (ניסן תשל"ג), עמ' 43-74.

126. מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1.

127. שמואל רון לשאול רז, 11.5.1984, מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1; הרחבתי בסוגיה זו בגרסה המלאה של מאמרי הנ"ל, "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בתקופת השואה", חלק א, ובעיקר חלק ב - "הצלה מול הגנה", (הע' 84). <https://yavin.co.il/?p=2113>.

<https://yavin.co.il/?p=2167>

להרים. אחרי הגירוש חזר לזוויירצ'ה. נותרו שם כ-200 יהודים כלואים בבית החרושת, הנאצים הטילו עליהם לאסוף את הרכוש היהודי, ושם נודע לו שיצחק נלכד וגורש לאושוויץ יחד עם חברתו.¹²⁸

יצחק נשלח עם אביו לאושוויץ ביום שישי, כ"ו במנחם-אב תש"ג, 27 באוגוסט 1943, באקציה האחרונה שבה חוסלה קהילת זוויירצ'ה. רוב הבאים איתם באותו משלוח הובלו מיד להשמדה. יצחק ואביו שוכנו בבלוק מספר 12 (לא ברור באיזה שדה). יצחק טיפל באביו עד שהאב נספה. חבורת חברי השומר הדתי מזגלמביה, ובהם משה לוי, שמעון בלום, יצחק מאיר שנקר, משה אופנהיים, ישראל טנצר וחיים מיכאל זילברברג, התאספו מפעם לפעם בבלוק באושוויץ סביב יצחק, שרו שירים עבריים וחלמו על עלייה לארץ ישראל - זו הייתה תקוותם בשעות הקשות והמרות במחנה. "במחנה היו לנו התייעצויות ופגישות תכופות. בשעות הקשות ביותר היו פנינו מועדות לארץ ישראל. זו היתה אחרית תקוותנו ושריד תוחלתנו", זכר זילברברג, חבר המועצה הגלילית של השומר הדתי בזגלמביה, יחד עם יצחק רוזנברג, יצחק מאיר שנקר ואחרים. זילברברג היה היחיד ששרד מחבורה זו, כל השאר נספו באושוויץ. באוקטובר חלה יצחק, הועבר למחנה החולים, ושם נספה באותו חודש.¹²⁹ ס' רוזנברג מדטרויט כתב לשאול:

אני בא מעבודתי באושווינצ'ים לבארק [צריף] שלי ורואה אנשים חדשים שבאו, מגורשים מזוויירצ'ה [...] מציגים לפני את אביך ואת אחיך [...] נתתי להם משהו לאכול ובגדים מסודרים ולקחתי אותם לדרגשי לישון. הם מסרו לי הכל על הגירוש, הם היו מדוכאים מאד ומיואשים. עזרתי להם באוכל והקשבת לי לסיפורם [...] הם כאבו על כך שלא הלכו עם יתר המגורשים [למשרפות]. אז נודע לי כי לקחו אותם בסלקציה להשמדה רחמנא ליצלן, ה"ד. אני יכול לשכוח אותם ועיני זולגות דמעות.¹³⁰

יהודה, חניך של יצחק בקן השומר הדתי בזוויירצ'ה, נמלט לליטא בראשית המלחמה. כאשר נפגש עם חבריו בארץ שמע מהם שבתקופת הכיבוש הנאצי נרתם יצחק בהתמדה לעזרה ואף סיכן את חייו למען אחינו בני ישראל. מיצחק שאב יהודה עוצמה ברגעי חייו הקשים בימי המלחמה. בספר זיכרון לקהילת זוויירצ'ה כתב: "בהיותכם בלוע הארי התקשרת עם פקיד המועצה העירונית והשגת עבור בחורינו תעודות אריות, כדי להציל את נפשם".¹³¹

יהודה קרייצר, הספיד את מדריכו וחברו לתנועה, יצחק רוזנברג, בספר זיכרון לקהילת זוויירצ'ה: "הוא היה ראש קבוצה שלי בקן של השומר הדתי [...] הוא היה מורי ורבי [...] סופר לי מפי חברים [...] בתקופת הכיבוש ע"י [על ידי] הנאצים ימ"ש [ימח שמם], על עזרתו המתמדת לאנשים [...] יצחק ז"ל [...] סיכן את חיו למען אחינו בני ישראל".¹³²

קריאת האוטוביוגרפיה של יצחק רוזנברג הדברים שכתב וקורות חייו הקצרים והמלאים, מעלים לפנינו דמות של צעיר רגיש ופתוח לעולם הרחב. הוא ניחן בסקרנות רבה, ברצון אדיר ללמוד, לימודי קודש וחול ולהרחיב אופקים, אוטודידקט בעל השכלה רחבה. השכיל לשלב בין ערכי המסורת המקודשים, לבין ערכים מודרניים. יצחק מגלה רגישות אסתטית

128. ליברמנט, ריאיון (לעיל, הע' 91); הנ"ל, מתוך היומן (לעיל, הע' 92). למיטב ידיעתי זו הפעם היחידה שבה נזכרת חברתו של יצחק.

129. חיים מיכל זילברברג, "במחנה באיטליה: מכתב פרטי", הצפה, 3.10.1945, עמ' 2. שאול רז שמע את הדברים מפיו ורשם אותם בעיזבונו.

130. ס' רוזנברג, מכתב לשאול רז, 24.11.1983, מעיזבונו של שאול רז, לעיל הע' 1.

131. סביר שכוונתו לדרכונים של מדינות דרום-אמריקאיות, ופקיד המועצה העירונית היה יונה גרין (לעיל, "פרשת הדרכיות מז'נבה").

132. ספר זיכרון לקדושי זוויירצ'ה (זאוירעטש) והסביבה, לעיל, הע' 36.

רבה, כמיהה לטבע והתפעלות ממנו, בצד רגישות אנושית ועדינות נפש - ביטויים לאימוץ ערכי התרבות המודרנית. לפנינו חבר תנועה צעיר פעלתן ונמרץ, דבק באמונתו הדתית ובאורח החיים היהודי המסורתי, ועם זאת איש העולם החדש. תנועת הנוער הציונית-דתית, כנסת השומר הדתי, התאפיינה בעיצוב דרך חינוך ואורח חיים משלב ישן וחדש, מסורת ומודרנה, תורה ותרבות כללית. יצחק, וכמוהו רבים מחברי השומר הדתי, אימצו השקפת עולם זו וחיו על פיה. הם עשו זאת בכבוד בהצלחה תוך התמודדות עם כוחות שמרניים חזקים. היא חייבה את יצחק ורבים מחבריו להתמודדות קשה מול כוחות שמרניים חזקים. יצחק היה חדור הכרה אידאולוגית עמוקה שעמדה הזדהה בכל נימי נפשו. רעיון תורה-ועבודה היה נר לרגליו. הוא שילב יכולת ביטוי נדירה בכתב ובעל־פה עם כושר עשייה וחוכמת המעשה, והתבלט כמנהיג בימי שלום ובעת מלחמה. יצחק רוזנברג לא חתר להנהגה, אלא צמח אליה מלמטה מכוח אישיותו ומעשיו, מכוח השפעתו על הסובבים אותו ומכוח הצלחתו להתוות דרך ולחתור להגשמתה. דומה שעלה בידיו לעמוד בהתמודדות זו ובהצלחה. בימי השואה פעל יצחק על פי ערכים ששאב בבית המדרש, במשפחתו, בכנסת השומר הדתי ובקהילה בה צמח - אחריות לבני משפחתו ובמיוחד לאביו, איתו נותר עד הסוף המר; עשייה חינוכית וחברתית כל עוד הדבר ניתן; בחירה בדרך ההישרדות. מול השמדה וכליון הציב יצחק בראש ובראשונה הצלה. עד שעלה הכורת על התנועה ועל רבים מחבריה באימי השואה.

דיון בסוגיית 'הצלה מול הגנה - מרד', חורג מגבולות מאמר זה. דנתי בכך בשני מאמרים, בנוסח המלא, "כנסת השומר הדתי ובני עקיבא בתקופת השואה" א-ב, (לעיל, הע' 84). אחרי המלחמה, בשנים 1944-1950, התעוררו שורדי השומר הדתי בפולין לפעילות מחודשת. ראו מאמרי, "כנסת השומר הדתי - בני עקיבא בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה", עומד להתפרסם בקובץ מאמרים ומחקרים, בעריכת דב שורץ, **ציונות דתית: היסטוריה, רעיון חברה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, ...**

אילו זכינו היה יצחק שורד ועולה ארצה כשני אחיו ומגשים את הדרך שלאורה חונך וחינך. חסרונו וחסרונם של רבים כמוהו שעלו בלהבות אושוויץ ניכר עד היום. במובן זה, לעניות דעתי, השואה כחויית חורבן יהודי עדיין לא הסתיימה. היא נוכחת מאוד בכל הווייתנו. מורשתו של יצחק רוזנברג תאיר את דרכנו, וישנו נון לעד בתוכנו!

גרסה שונה מעט של מאמר זה פורסמה: יוחנן בן יעקב, "יצחק רוזנברג: דמותו של צעיר ציוני דתי בפולין בין שתי מלחמות העולם ובשואה", (עורך) דב שורץ, **ציונות דתית - היסטוריה רעיון, חברה, כרך ט, בר אילן, רמת גן תשפ"ג, עמ' 5-44.**

יוחנן בן יעקב
כפר עציון